

Академія наук України
Інститут історії України

ІСТОРИЧНІ- ЗОШИТИ

І. В. ХМІЛЬ

НА ШЛЯХУ ВІДРОДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
(Український національний
конгрес-з'їзд 6—8 квітня 1917 р.)

Київ 1994

Хміль Іван Вастльович — к.і.н., ст.науковий співробітник Інституту історії України

Автор вміщених матеріалів висловлює свою особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Р е д к о л е г і я : *С.В.Кульчицький* (головний редактор), *В.Ф.Верстюк*, *В.М.Даниленко*, *В.С.Коваль*, *Н.А.Шип.* *В.А.Смолій*, *О.І.Ганжа* (відповідальний секретар), *І.С.Хміль*.

Літературний редактор Т.М.Теліженко

Коректор В.М.Баргаш

Оригінал-макет підготував О.І.Мостяєв

Набір підготувала І.М.Варганова

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

ISBN 5—7702—0677—2 © Інститут Історії України АН України

6—8 квітня 1993 р. виповнилося 76 років з масу проведення Українського національного конгресу-з'їзду. Між тим, серед багатьох проблем української історії, які довгі роки замовчувалися українською радянською історіографією, це питання, за виключенням окремих фрагментів, продовжує залишатися білою плямою. Даною публікацією автор намагається певною мірою заповнити прогалину про підготовку, скликання, роботу і резолюції першого Всеукраїнського національного конгресу.

Росія: кінець лютого — початок березня 1917 р. Щойно в країні звершилася революція, яка назавжди покінчила з царизмом. Семимильними кроками йшов процес демократизації суспільства. На історичну арену вийшли нові політичні сили. Проходила організація владних структур: Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, органів Тимчасового уряду. Піднялися з небуття національні сили колишніх окраїн царської імперії, де ширився і невдовзі набув великого розмаху національно-визвольний рух. У Києві, поруч з органами Тимчасового уряду, Радами робітничих і військових депутатів, українськими організаціями міста і окремих провінційних груп обрано національний орган — Центральну Раду, яка протягом перших днів обмежувалася діяльністю лише в місті. Подальший розвиток політичних подій вимагав поширення її діяльності на територію всієї України. Такі повноваження Центральній Раді міг надати лише Всеукраїнський форум — зібрання представників від усіх місцевостей України.

Його скликанню передувала надзвичайно складна, напружена, але водночас і важлива підготовча робота. Складна і напружена, тому що вона проходила в період народження українських національних об'єднань, організаційного становлення Української Центральної Ради *, відродження і налагодження випуску українських періодичних видань і супроводжувалася активною протидією всіх клерикальних і революційно-демократичних сил Росії. В перші дні і тижні революційних перетворень ейфорія боротьби з українським рухом охопила і тимчасово об'єднала всі антиукраїнські сили, починаючи від чорносотенства і закінчуючи загальноросійськими демократичними силами, рухами і партіями. Важлива, тому що вона була спрямована на якнайскоріше піднесення національної самосвідомості українського народу, на поєднання соціально-економічних і національно-політичних завдань в революції. Особливо важливого значення набувала боротьба за національне (поруч з соціальним) самовизначення, оскільки це питання фактично ігнорувалося не тільки правлячими, буржуазно-поміщицькими, ліберальними колами, але й демократичними угрупованнями Росії.

Таким чином, формування складу Центральної Ради відбувалося протягом двох днів (3—4 березня 1917 р), Ради об'єднаних громадських організацій м. Києва — чотирьох (1—4 березня), Ради робітничих депутатів — трьох днів (2—4 березня). Офіційно ж датою заснування трьох органів необхідно вважати 4 березня 1917 р., тобто день завершення їх організації і початку діяльності.

Поштовхом до скликання Українського національного конгресу стала українська маніфестація, що відбулася з ініціативи Центральної Ради 19 березня" (1 квітня) 1917 р., після "свята революції" в Києві 16 березня. За твердженням Д. І. Дорошенка, вона зібрала близько 100 тис. чоловік київського громадянства. Маніфестація завершилася вічем на Софійському майдані біля

* На наш погляд, різнобій у датах організації як Центральної Ради, так і інших громадських організацій м. Києва пояснюється тим, що це була справа не одного дня. Сама назва "Центральна Рада" з'явилася 3 березня 1917 р. на зборах місцевих (київських) і деяких провінційних організацій і груп, а яких взяло участь понад 100 чоловік. Наступного дня (гобто 4 березня) відбулися біль' масові збори усіх українських організацій, які після обговорення організаційного питання постановили об'єднатися і ввійти до складу комітету "Центральна Рада" — як найбільш представницької української організації.

** Всі дати в тексті даються за старим стилем. — (/ XX

пам'ятника Богдану Хмельницькому і прийняттям резолюції, спрямованої на підтримку Тимчасового уряду і вимогою від нього негайного видання Декларації про визнання широкої автономії української землі, надання українського національного характеру всім суспільним установам, негайного скликання Установчих зборів для затвердження автономного ладу на Україні тощо. Для втілення резолюції в життя віче доручило Українській Центральній Раді ввійти у зносини з Тимчасовим урядом.

Маніфестація продемонструвала високу національну самосвідомість населення м.Києва, його готовність до розбудови широкої національно-територіальної автономії України.

Завдяки успіху київської маніфестації лідери Центральної Ради дійшли висновку про необхідність скликання Всеукраїнського національного конгресу, щоб засвідчити перед Центральним (Тимчасовим. — /X.) урядом волю всього українського народу, серйозність і однозначність українських національних домагань.

Заклик до підготовки Українського національного конгресу було надруковано в "Вістях з Української Центральної Ради" відразу ж після вдалого проведення української маніфестації. Центральна Рада негайно взялася за підготовку оголошення про час скликання конгресу, розробила норми представництва та порядок денний його роботи. Починаючи з 28 березня і до 6 квітня (тобто дня початку роботи конгресу) 1917 р. в кожному номері українських періодичних видань за підписом голови Ради М. Грушевського і секретаря С. Веселовського друкувалися оголошення про скликання конгресу: "В Києві 6—7—8 квітня (апріля) збереться Український національний з'їзд. Представників мають прислати всі українські організації — політичні, культурні, професійні, територіальні, які приймають домагання широкої національно-територіальної автономії України і всеї повноти політичного і культурного українського життя, себто: організації партійні; товариства культурні, просвітні і економічні; організації робітничі, селянські, військові, духовенства, службовців, молоді всяких шкіл; села, міста і повіти. Організації, які мають не більше 50-ти організованих і оподаткованих членів, посилають одного делегата з правом голоса (вирішального. — **I.X.V**, ті, що мають понад п'ятдесят організованих членів, посилають ще по одному делегатові, ті, що мають понад сто,— по три делегати; понад двісті — по чотири; понад триста — п'ять, але не більше п'яти. Організаційні комітети, організації об'єднуючі,

союзи союзів посилають по одному делегату, окрім делегацій від тих організацій, які входять у їх склад. Право участі в з'їзді мають всі організовані українці; вони можуть брати голос дорадчий за дозволом президії з'їзду, коли час дозволить. Делегати мають пред'явити письмові посвідки від старшини своєї організації, з зазначенням повної кількості членів, завдань її й обсягу діяльності; члени організацій /без голосу/ (очевидно, запрошені. —/ Х.)— прості письмові посвідки від старшини.

ПРОГРАМА З'ЇЗДУ:

6 квітня збори почнуться від I год., скінчаться в годині II, перерва між 4 і 7 годинию.

РЕФЕРАТИ ЗАГАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНІ:

1. Державне право і федеративні змагання на Україні.
2. Федералізм. Домагання демократичної федеративної Російської Республіки.
3. Автономія широка і обмежена; національно-територіальна і національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України.
4. Права національних меншостей та їх забезпечення.

По кожному рефераті короткий обмін думок та резолюція.

7 квітня збори почнуться в годині II, перерва від 3 до 6-ти, кінець о годині II.

Привітання і депутації від громадянських організацій, установ і національних груп неукраїнських.

РЕФЕРАТИ:

1. Основні підстави організації української автономії.
2. Спосіб і порядок фактичного творення автономії України.
3. Українська автономія і Всеросійські Установчі збори.
4. Заступство інтересів національних меншостей.
5. Конкретні українські домагання до Тимчасового правительства.

8 квітня. Початок о годині II.

Організація Центральної Ради. Вибори до неї.

Програма організаційних зборів України для вироблення автономного статусу України:

Організація представництва на організаційних зборах. Вибір Комітету для вироблення автономного статуту України; пропозиції, зауваження і побажання щодо сього статуту (вони мають подаватися тільки в письмовій формі за підписом не менше

десяти присутніх делегатів, для наступного обміркування Комітетом).

Докладніші відомості про місце зборів, порядок, перевірку повноважень делегатів, надання квартир для приїзжих і т.ін. будуть подані в українських часописах найближчим часом.

Голова Ради *М. Грушевський*
Секретар *С. Веселовський*"

Під час підготовки і роботи конгресу особливо великий обсяг навантажень взяв на себе і виконав голова Української Центральної Ради проф. М. Грушевський. Уже у виступі перед маніфестантами 19 березня 1917 р. біля приміщення Думи, у відповідь на їх привітання, він закликав учасників маніфестації присягнути перед портретом Т. Шевченка, що вони не покладуть рук, доки не буде збудована вільна автономна Україна. Виступаючи в той же день на вічі біля пам'ятника Богдану Хмельницькому, він підкреслив, що настав час "утворити українське народовластя і державне право України в спілці з іншими народами східної Європи в федеративній республіці російській". За короткий час М. Грушевський в часописі Центральної Ради "Нова Рада" опублікував серію (10) статей з питань історії України, боротьби кращих представників українського народу за національно-територіальну автономію України в складі Російської федеративної демократичної республіки. Це статті: "З старого і нового", "На Всеукраїнський з'їзд", "Повороту нема", "Від слова до діла!", "Народам України", "По з'їзді", "Чи Україна тільки для українців?" тощо. В статті "З старого і нового", зокрема, він зупиняється на погіядках Кирило-Мефодіївського товариства, його мріях про те, що український народ, як найчистіший представник демократичної слов'янської стихії, "не покаліченої сторонніми впливами", виступить ініціатором об'єднання слов'янських народів у "всеслов'янську федерацію, братство народів з центром у Києві — майбутньої столиці слов'янської федерації, коли представники народів слов'янських під дзвін Святої Софії засядуть на слов'янським соборі...".

"Гортаючи поживклі сторінки "Книги буття українського народу", написані Костомаровим 70 років тому* для Кирило-

* Книга видана у 1847 р. авторським колективом у складі М. І. Костомарова, М. І. Гулака, В. М. Бідозерського та інших членів Кирило-Мефодіївського товариства.

Мефодіївського товариства, — пише він далі, — я знайшов пророчі слова про події, що розгортаються перед нашими очима. Це агітаційний твір для слов'янських народів. Написаний під значним впливом "релігійного пієтизму і слов'янського романтизму", він носить "програмний революційний зміст, який далеко випередив свій час". Мрії кирило-мефодіївців перетворилися в наш час у реальні проекти, чергові завдання: широкої автономії України, федеративної Російської Республіки, забезпечення прав народностей, які живуть на Україні". "Се велике щастя для нас, — продовжує Грушевський, — що нам сі старі мрії доводиться реалізувати. Але се положення накладає і великі обов'язки. Ми не можемо зіставитися мрійниками-поетами, ми мусимо перевести старі мрії на тверду мову реальної політичної роботи, не мріяти, а творити реальні відносини, норми і підстави життя економічного, культурного, політичного".

В статті "На Всеукраїнський з'їзд" (опублікована 29 березня) Грушевський, заклопотаний тим, щоб представництво на конгресі охопило всю Україну, закликав українців і неукраїнців "всіх областей, країв і закутків нашої національної території, що стоять на українській політичній платформі", взяти активну участь в його роботі, яка сприятиме успішному виконанню покладених на нього сподівань. Центральне завдання з'їзду, підкреслив він, — "завершити нашу організацію. Центральна Рада, створена у Києві з представників усіх київських організованих українських верств і доповнена делегатами організацій позакиївських, уже тепер, в своїм тимчасовім складі, являється признаним усім свідомим українством центральним українським урядом. З'їзд має дати йому останню форму, вибрати його в постійнім уже складі... одним словом, привести в систему і порядок всеукраїнську національну організацію".

Наступний етап організаційної роботи — формування всеукраїнського органу (ради чи організаційного комітету), до складу якого ввійшли б представники "не тільки від українського народу, а й від усіх народностей української землі—української більшості і неукраїнських меншостей". Цей орган матиме завдання скликати організаційні збори, для вироблення автономного статуту України, підготувати його проект і подати на затвердження названим зборам. Але це плани на майбутнє. Український же з'їзд 6—8 квітня 1917 р. буде важливим перехідним етапом від української національної до української територіальної організації.

"Резолюції, винесені на вселюдних зборах, громадянських і партійних з'їздах, конференціях і нарадах останніх тижнів, не полишають ніякого сумніву, щодо тої політичної платформи, на якій об'єднуються всі активні елементи української людности. Се старе наше домагання широкої національно-територіальної автономії України в Російській федеративній Республіці на демократичних підвалинах, з міцним забезпеченням національних меншостей нашої землі, — писав Грушевський у статті "Повороту нема" від 30 березня 1917 року. — ...Се старе гасло підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України: Т.Г.Шевченком, М.І.Костомаровим, П.О.Кулішем, М.І.Гулаком, В.М.Білозерським та іншими. Від того часу воно не перестало бути провідним мотивом української політичної думки, організаційної роботи, культурної й громадської праці... Програма куцого культурного самовизначення, яку недавно виголосив в одній із своїх промов голова Тимчасового уряду князь Львов, нікого на Україні не задовольить. Українців може заспокоїти лише широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку з Російською державою, і се ясно — і повинно бути ясно керманичам Російської держави".

* * *

Проте ці намагання з перших днів зустріли сильну, жорстку протидію численних антиукраїнських інституцій як у Києві, так і далеко за його межами. Не маючи змоги використати старі, випробувані ще за часів царату, методи боротьби з національними домаганнями: війська, каральні загони (хоча такі погрози і лунали), тюрми, заслання, заборони, вони вдалися до таких методів протидії (за визначенням В. Винниченка), як наклеп, брехня, інсинуація, глузування, донос, провокація, нацькування — на кшталт — українці збираються перетворити конгрес в Українські Установчі збори і самочинно проголосити федерацію; розвалити єдиний фронт; Україна тільки для українців, тому іншим національним меншинам тут немає місця; українізувати російські школи і т. п.

В московських і київських часописах з'явилися публікації, які чорним брудом поливали український рух, відмовляли українцям в праві самим вирішувати свою долю, тобто відверто захищали російський централізм, великодержавний шовінізм, колоніальну систему, а в кінцевому підсумку унітарну державу. 15 квітня 1917 р. "Нова Рада" опублікувала передову статтю під

назвою "Ще про українську безпеку", в якій зазначалося, ідо чутки про "агресивні заміри українців" розійшлися не лише по Києву, а й далеко за його межами і всі, не погоджуючись з вимогою національно-територіальної автономії України і Російської федеративно-демократичної Республіки, "намагаються повчати, як нам себе вести". Так, в останніх числах березня в московських газетах "Русские ведомости" і "Русское слово" з'явилися статті антиукраїнського спрямування. Професор С.Котляревський, зокрема, в "Русских ведомостях" писав: "Незважаючи на те, що з дня перемоги лютневої революції пройшов лише місяць, з різних кінців Росії надходять вимоги негайного вставлення федеративно-республіканського ладу і заведення в цих краях явочним порядком автономії". "Національне питання, — зазначав він, — питання не самої політичної природи, має воно моральні підстави. Тому й треба його розв'язувати всенародним розумом та всенародною совістю, а не поодинокими захватами, що раз у раз таять у собі зародки реакції".

Відвертіше висловилося "Русское слово". Назвавши українців "політичними авантюристами", стаття підкреслила: "... одне тільки є тепер гасло, що повинно злучити всі політичні і партії, громадські класи та гуртки в Росії. Це—визнати без суперечок волю народу й відкласти вирішення основних справ російського політичного та соціального життя до майбутньої Установчої Ради". Тому замір добувати автономію України "міг народитися тільки в головах людей, політично недостиглих і позбавлених усякої свідомості про відповідальність".

З цього приводу "Нова Рада" категорично і однозначно заявила, що сама думка про "явочний порядок" та інші страхи могла зародитися тільки в безнадійно провокаторських головах. Українська громадська думка висловлювала протилежне. "Українці ніколи не таїлися з своїми автономно-федералістичними замірами, поставили їх в чергу політичного будівництва не сьогодні і навіть не вчора і, певне, всіх сил прикладуть, щоб ці заміри справити чесною й одвертою боротьбою за свої ідеали. Але ми раз у раз протестували й протестуємо проти накидання нам того, за що відповідати не можемо... Захоплювати автономію силоміць, переводити її "явочним порядком" ніхто не збирався й не збирається і всякі розмови на цю делікатну тему вважаємо попрос.у порожньою балаканиною. І коли вона ходить темними шляхами, коли нею розважає (заляканий обиватель), коли про це галасує "Кієвлянин"— це зрозуміти ще можна. Але поважним політичним кругам час би її облишити раз назавжди і більше

приглядатися й прислухатися до того, що справді в українських кругах діється".

Наступного дня в "Робітничій газеті" з'явилася стаття Г.Іваницького "Кієвлянин" заговорил". "Впродовж 50 років,— пише автор,— славнозвісний своїми доносами і брехнями на український рух з початком днів волі після переможної революції замовк було і притаївся. Особливо мовчазним він був щодо українства: явищ українського життя він не хотів бачити, не хотів про них і говорити. Очевидно, тут був свій політичний смисл для "Кієвлянина". Він боявся, що своїми звістками про факти, що свідчили про могутній розмах українського відродження, тільки pomoже прилучитися до українського руху тому, хто довідається про нього хоча б з "Кієвлянина". І колишній орган п. Пихна, а нині п. Шульгина уперто мовчав, немовби води в рот набрав,— промовчав утворення Української Центральної Ради, не згадав і півсловом про величну українську маніфестацію 19/III 1917 р. Але скоро "Кієвлянин" побачив свою помилку. І йому стало ясно, що український рух є далеко дужчий, ніж се спершу здавалося політикам з "Кієвлянина"; що в усякім разі українське відродження набрало вже такої сили, з якою мало боротись єдиним ігноруванням; що тут треба говорити, кричати, скликати ворогів українства на боротьбу з ним". І ось в "Кієвлянині" з'являються статті так званого "наукового характеру", наприклад, за підписом якогось Ник. Я. "К вопросу о местных автономиях", в якій автор намагається довести, що Україна не належить "до тих країв, яким потрібна політична автономія". А передова стаття, вміщена в № 93 "Кієвлянина", запевнює читача, що Український національний конгрес є лише "величайшая историческая подтасовка, разыгранная здесь, в священных недрах этого города", що Київ і весь наш край є не український, а "русский". На доказ цього була приведена сентенція В.Я.Шульгина 50-ти річної давності, який в своїй першій статті в "Кієвлянині" без обґрунтування заявив: "Это край русский, русский, русский!" "Нам здається,— продовжує Іваницький,— даремно "Кієвлянин" тривожить в наші дні кістки покійних заклинателів, бо коли наведені слова "Виталія Яковлевича" навіть у свій час були не доказом, а лише призовом духів деспотизму на голову зрабованого українського народу, то яка їм "доказательная сила" тепер? Аж ніякісінької!"

Далі "Кієвлянин" каже дословно так: "Если сравнить ту горсть "украинской" интеллигенции с интеллигенцией русской,

населюючої наш край, если произвести подсчет всех говорящих и думающих по-русски горожан юго-запада России — то покажется, вероятно, диким, как можно говорить, как может даже возникнуть мысль о возможности соперничества между общерусской культурой и культурой "украинской".

На ці "уничтожаючі" слова відповімо так. Перш за все, про яке б то не було суперництво з "общерусской" культурой нам не йде, бо такої культури немає, — є лише дійсно загальноросійська некультурність та темнота, і лише з'являються на світ зародки дійсної культури у різних народів різноплеменної Росії у властивих кожному народові національних формах. Зароджується, стає на ноги і поширюється і наша українська культура і не "соперничать" вона збирається з великоруською культурою, а обмінюватись з нею і всякими іншими національними культурами обопільно своїми здобутками на обопільне благо. І гадаємо, що такої дружній, культурній роботі братерських народів не зможе стати великою перешкодою "соперничество" Шульгиних, Савенків, Дудикевичів один перед другим у тому, як би краще згасити вогонь Прометея в душі і нашого і великоруського народу". То правда, що української інтелігенції у нас небагато, але коли ми пережили "і політичні заборони, і знущання, байдужість, глум чужинців і своїх "землячків", то, значить, є якась прихована життєва сила у нашому народові, яка буйним цвітом розквітне (та вже й почала розквітати), як тільки зникнуть морози розвіються тумани тяжкого лихоліття, що тяжить над українським народом з XVII століття.

І хоч української інтелігенції менш, ніж "общерусской", але вона є рідна питомому населенню нашого краю. Так же звана "общерусская" інтелігенція значною мірою складається з елементів і чужих, і ворожих населенню і його інтересам. Багато представників цієї інтелігенції є зовсім безплідні на чужому для них ґрунті: безодня одділяє їх од дійсного українського народу, якого не мало і серед "горожан Юго-Запада Росії, з якого складається мало не виключно і все селянство нашого краю, — і нам здається, що нехтувати селянством, як це робить "Кієвлянин", вираховуючи "думаючих і говорящих по-русски", нині не доводиться, бо, по-перше, тепер усі мають рівні права, по-друге — селянства у нашому краю щонайменше утрое більше, ніж горожан".

Закликаючи не забувати прикладу Галичини, "Кієвлянин" в той же час, не хоче визнавати, що "згасити народного духу

не можна ніякими засобами, що ні гніт політично-національний і економічний, ні деморалізація, яку творив "православний цар" шедрими підкупам галицьких москвофілів, ні тисячі інших несприятливих причин, — не змогли зупинити стихійного пориву українців-галичан до творення культури в своєрідних формах".

Нарешті, "Кієвлянин" не забув згадати і українське селянство. "Мы уповаем на здравый смысл и здоровое чутье нашего крестьянства, не сказавшего еще не только своего последнего, но и своего первого слова по вопросам обучения". Таким чином, очевидно, що "Кієвлянину" не обійти-таки українського селянина. "Але шкода праці пл. українофоби! "Мужичок" нині перетворюється рішуче в громадянина, свідомого своїх політичних і національних інтересів, — і український селянин по національному питанню перші свої слова вже сказав. І на кооперативних, і на територіальних, і на земських, і на багатьох інших зборах та з'їздах він голосно і ясно постановив, що йому потрібна національна українська школа, національна воля, вільний автономний Україні.

І той, хто, як пп. писаки з "Кієвлянина", не хоче бачити і чути, що робить, що говорить, чого домагається український нарід — і перш усього українське селянство, — такий є глухий і сліпий навіки, бо про таких нікчемних людей ще Христос сказав: "Мають уши — і не чують, мають очі і не бачуть..."

Такою "писаниною" про українство, український національний рух рясніли підвальні передові статті "Кієвлянина", як згадує В. Винниченко, протягом квітня — травня 1917 р. Хіба після таких "откровений" "Кієвлянина" 1917 р. нас можуть здивувати сьогоденні події в Криму чи твердження, наприклад, М.Д.Синельниковой з Луганська: "Мы ненавидим вас гадов и мова ваша у нас рвоту вызывает и волки в лесу вам братья..."*

Навіть ліберальна "Кієвская мысль", яка рядилася в тогу неупередженого спостерігача, 6 квітня в передовій статті "К украинским съездам", відзначивши цькування українського руху, мабуть, не помітила, як через кілька рядків сама включилася в цю кампанію і дозволила собі дати кілька порад і вказівок відомим українським діячам. Підкресливши, що питання про автономію і федеративний устрій Росії може вирішити лише сам народ, але аж ніяк не партії чи якийсь

* Див.: Дудар Є. Щось із головами... аби те раз про братню любов // Голос України — 1993 — № 53 (553). — 23 берез. — С.12.

інший орган, вона продовжувала: "Но мы знаем, что даже среди украинских политических деятелей нет единодушия по вопросу о желательном устройстве Украины, мнение же и воля украинского народа и совсем остаются пока невыясненными. А раз этого нет, то, при всем уважении к г.Грушевскому, будет осторожнее в основу политических планов брать не уверения г.Грушевского, что он и его единомышленники являются выразителями воли украинского народа, а волю народа украинского". Воля ж українського народу, на думку автора передовиці, може бути повно і вільно виражена лише за умов: 1) остаточної визначеності державно-політичної обстановки; 2) наявності спільного рішення всіх народів Росії; 3) погодженості дій української демократії з російською.

Підсумовуючи статтю, можна дійти таких висновків: по-перше, ніяка українська сила чи організація не має права виступати від імені українського народу; по-друге, доля українського народу, як і всіх інших народностей Росії, може бути вирішена тільки всеросійським органом; по-третє, без дозволу російської демократії жодне питання національних (читай колоніальних. — / Х.) країн не може бути вирішене. Коло замкнулося, залишилися лише старі, як світ, гасла: "Розділай і володаруй", або "У кого сила, у того і влада".

Звичайно, на противагу твердженням названих московських і українських видань, можна було б привести багато аргументів (і вони в свій час наводилися), проте обмежимося лише головним. На час проведення Українського національного конгресу до Центральної Ради, Тимчасового організаційного комітету Української селянської спілки, редакцій українських газет тощо надійшли десятки і сотні телеграм, листівок, протоколів, постанов і резолюцій селянських, робітничих і військових з'їздів, засідань, зборів, сходів, мітингів, маніфестацій, віч з визнанням Центральної Ради краєвим українським органом, з вимогами широкої національно-територіальної автономії України в складі Російської федеративно-демократичної Республіки.

З цього ж приводу МІГрушевський в статті "Від слова до діла" від 31 березня писав: "Автономія — Федерація! Широка автономія України в її етнографіческих межах в федеративнім зв'язку з демократичною Російською Республікою. Се наша платформа, се гасло, з котрим піднімаються і стають безкінечні лави українського війська: селянства, робітництва, молоді, інтелігенції, і з ним пліч-о-пліч все нові й нові групи інших народностей України, з неукраїнських меншостей Української

землі... Реальні виступи українства в останніх тижнях заставили замовкнути старі балачки про те, що, мовляв, українство не має ґрунту в масах і т.ин."

Зазначивши, що остаточне вирішення і санкціонування цих питань залишається за Установчими зборами, він підкреслив, що українці не повинні скласти рук і чекати, яке рішення приймуть ці збори, "який там напрям візьме перевагу: централістичний чи федералістичний, чи признає він автономію, якої хочемо, чи заперечить. Історією ми навчені, які сильні централістичні змагання навіть у кращих представників Великої Росії та її інтелігенції, тому від декларативних заяв нам необхідно переходити до практичної роботи. Тільки поставивши їх усіх перед фактом, ми розвіємо їх сумніви... Тільки творячи саму автономію, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування, в контакт і порозумінні з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами і вінчаючи об'єднаним автономним органом цілої України... ми не будемо з тривогою чекати вислідів Установчих зборів, як розграння якоїсь всеросійської лотереї, а будемо знати, що вони нам дадуть. Дадуть те, що властиво по самій ідеї свободи дати повинні — останню юридичну санкцію того устрою, який утвориться на місцях в національних і всяких інших областях в згоді з принципом свободи й демократизму, за порозумінням місцевих національних і класових груп..."

Звертаючись в наступному номері "Нової Ради" до українського народу, Грушевський в статті "Народам України" зазначив, що українці домагаються широкої національно-територіальної автономії України в федерації народів Росії, повноти політичного, економічного, культурного й національного життя не для того, щоб погрожувати іншими народам, не для того, щоб панувати над національними меншостями України, щоб використати тільки для українців автономні права. Анітрохи! "Ми ті, що несли прапор визволення в найтяжчі часи неволі, зістанемося під ним і виступимо рішуче проти всякого ухилення від тих принципів, котрі були написані на стягу українства, будемо рішуче поборювати всякі шовіністичні течії, коли б вони стали прокидатися серед нашого громадянства, або з провокаційним завданням прищіплювалися йому з якої-небудь сторони. Ми хочемо вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище і підуть, з свого боку, назустріч українським політичним домаганням і тим самим скріплять позицію оборонців прав

національних меншостей. Право національних меншостей буде забезпечено.

Білорусам, великоросам, полякам, євреям, молдаванам, чехам та іншим народностям України буде надано пропорціональне представництво в наших автономних органах, а їх мова буде допущена в зносинах з урядами і органами самоуправління в тих округах, де ці "народності становлять повний національний мінімум". Шкільна рада, певно, подбає про те, щоб у місцевостях, де буде відповідне число учнів тієї чи іншої народності, вони мали змогу вчитися на своїй рідній мові. Всі ці національні чи релігійні групи матимуть право закладати свої культурні й релігійні товариства і установи й одержувати для них підмогу з автономного скарбу України".

Все це в загальних рисах мав намітити Український національний конгрес або ж Комітет для підготовки автономного статуту України, організований за постановою конгресу ближчим часом.

"Всякі прояви українського шовінізма, виключности, нетолеранції супроти інших народностей, не симпатичні і не бажані взагалі, коли б то не було, — тепер, в нинішніх обставинах, коли так треба такту і розваги, порозуміння й солідарності для досягнення великої мети, — недопустимі зовсім, їх треба попросту признати національним злочином і виступати проти них з усією рішучістю".

* * *

Питання про самостійницькі устремління Центральної Ради лише газетними публікаціями, на жаль, не вичерпалися. Керманічам Центральної Ради довелося ще не раз давати пояснення з цього приводу. В передовій статті від 6 квітня 1917 р. "Робітничая газета" повідомляла, що неукраїнці м. Києва пережили декілька тривожних і неспокійних днів. Цей стан їх породили чутки, які невідомо ким і невідомо для чого поширювалися. А зводилися вони до того, що нібито майбутній Український національний конгрес (6—8 квітня) має "проголосити себе Українськими Установчими зборами, вибрати Тимчасовий уряд, захопити всю владу на Україні і навіть відділитись від Росії, повиганявши всіх неукраїнців". Ці чутки сприяли народженню інших, а саме: "Ніби Рада солдатських і офіцерських депутатів постановила збройною силою, багнетами розігнати Український національний конгрес, якщо він матиме захватні наміри". Чутками в своїх діях керувалася також

"революційна демократія", зорганізована в загальноросійських лівих партіях і новостворених радах, згадував Дорошенко. 2 квітня на засіданні Київського комітету РСДРП(б) було заслухано доповідь І.М.Крейсберга з приводу пропозиції представника єврейських соціалістичних організацій про необхідність скликання міжпартійної конференції всіх соціалістичних організацій, які працюють на Україні, для обговорення питання про сепаратистські прагнення Української Центральної Ради, яка готувалася проголосити український з'їзд, що незабаром скликався, Українськими Установчими зборами. З приводу цього Г.Пятаков у своєму виступі висловив пропозицію домовитися з українськими соціал-демократами про спільне протистояння сепаратизму Центральної Ради. В.О. Ватін (Бистрянський) вважав, що центробіжні устремління приведуть лише до послаблення революційного руху, тому проти них необхідно повести рішучу боротьбу. А відомий київський адвокат Чекерель-Куш сказав: "Навіть коли б Установчі збори висловилися за самостійну Україну, ми і тоді повинні були б боротися з цим рішенням, тому що не в наших інтересах роз'єднання пролетаріату державними рамками". На міжпартійну конференцію вирішено було послати Г.Пятакова, Чекерель-Куша і О.Сивцова, доручивши їм ввійти в контакт з представниками УСДРП, а у випадку їх відмови, негайно залишити конференцію і відкрити в "Голосі соціал-демократа" кампанію проти українських сепаратистів, зазначивши, що їх дії "роздроблюють сили революційного пролетаріату".

Наступного дня відбулася міжпартійна нарада представників соціалістичних партій для вироблення тактики дій у зв'язку з чутками про сепаратистські заміри Центральної Ради. Українські соціал-демократи на нараді рішуче заявили, що Центральна Рада "не мала, не має і не може мати наміру з майбутнього Українського національного конгресу робити Установчі збори. Що ж до нас, то ми, соціал-демократи, вважаємо здобуття автономії України неодкладним завданням, ми будемо здійснювати його всіма способами, але ті способи не будуть перечити основам демократизму і не будуть вносити дезорганізації в справу революції. Для нас свобода, здобута всією революційною Росією, в тому числі й нами, є не менше (а то й більше) дорога, ніж будь-кому у державі".

Найбільш насиченим і представницьким з цього приводу стало об'єднане засідання президій Виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій, Ради робітничих депутатів,

Ради військових депутатів і коаліційної студентської Ради за участю (в ролі допитуваних. — *І.Х.*) представників Центральної Ради (М. Грушевський, В. Винниченко, Д. Антонович, Д. Дорошенко, Ф. Крижанівський, А. Ніковський). Засідання відбулося 4 квітня 1917 р. Відкриваючи засідання, голова Виконкому Ради об'єднаних громадських організацій М. Страдомський відзначив, що метою зборів є бажання в'янути, наскільки чутки про те, що серед Центральної Ради наявна сильна політична течія, яка вимагає негайного ("явочним порядком", тобто самочинно) встановлення української автономії чи навіть проголошення самостійності України. З подібними запитаннями і вимогою негайної відповіді виступили: голова Ради робітничих депутатів П. Незлобін, представник Ради військових депутатів капітан Карум, представники Ради об'єднаних громадських організацій І. Фрумін, Д. Григорович-Барський, представник російської соціал-демократичної партії П. Логачов та ін. У виступах М. Грушевського та В. Винниченка було відкинута звинувачення в тому, що Центральна Рада планує проголосити Український національний з'їзд Установчими зборами і негайно, "явочним порядком", ввести автономію на Україні, а також проголосити Росію федеративною демократичною Республікою, — адже це справа всього населення Російської держави. Завдання з'їзду, підкреслив М. Грушевський, — остаточно "санкціонувати Центральну Раду, яка визнана окремими організаціями", але це потребує санкції такого авторитетного виразника волі українського народу, як Всеукраїнський конгрес. Саме Центральну Раду планується в майбутньому перетворити із національної організації в територіальну і міжнаціональну. З'їзд повинен займатися лише теоретичною розробкою цього питання, його конструюванням, а не здійсненням, бо останнє можливо лише спільними діями всіх народностей, які проживають в Україні. Всі дії мають бути спрямовані на підготовку до автономії у повному контакті з Тимчасовим урядом. З шовіністичними течіями, безвідповідальними заявами та їх заявникам), повинна вестися рішуча боротьба.

Пояснивши наміри Центральної Ради, Грушевський, в свою чергу, намагався з'ясувати, як засідання, його учасники та організації, які вони представляють, відносяться до української справи. "Ми прийшли сюди, — сказав він, — не тільки для того, щоб розвіяти чутки і непорозуміння, які виникли між народом і органами місцевого самоуправління» але і з'ясувати дуже важливе для нас питання — чи ми маємо справу тільки з

непорозумінням, чи принциповими розходженнями (Сумно і дивно, що інформацію про наміри і діяльність українських організацій присутні брали не із офіційних джерел Центральної Ради, не із заяв авторитетних українських діячів і української преси, а із якихось інших невідомих сфер, на підставі яких в Раді робітничих, і солдатських депутатів пролунала погроза розігнати багнетами Український національний конгрес, якщо він проголосить себе Установчими зборами. "Ми — виразники волі українського народу, ми знаємо, що Київ — центр України, що він обрусів, втратив зв'язки з своєю землею, перетворився в острів серед української території, а тому я питаю вас — які ваші наміри? З ким ми тут зустрілися? З товаришами чи ворогами? Чи ви дійсно представники визвольного руху, а потому визнаєте право народу на своїй території будувати своє життя, забезпечуючи повністю право національних меншин, чи ви — представники старої системи обрусіння? Ми просимо вас висловити вашу принципову думку з головного питання — на право українського народу на національне будівництво!"

У відповідях протилежної сторони пролунало визнання права українського народу на вільний розвиток, національне будівництво, але воно обумовлювалося тільки законними підставами, після відповідного рішення Всеросійських Установчих зборів.

Закриваючи засідання, М.Страдомський подякував членам Центральної Ради за вичерпне роз'яснення їх позицій і запевнив їх, що всі присутні на засіданні "не тільки товариші, але й слуги українського народу".

Гранично чітко становище України напередодні конгресу змалював В.Винниченко у своїй праці "Відродження нації". "Конгрес зовсім не мав на мсті проголошувати себе Установчими зборами й брати державно-політичну владу в свої руки. Насамперед, ми не мали для цього відповідних ні фізичних, ні матеріальних, ні кадрових сил. Військо, отой штик, яким нас погрожували ще раз знищити, було не наше, хоч, може, частками й складалось з українського елемента. Вся адміністрація, всі органи управління були не наші. Не вважаючи на те, що вся провінція, всі села були українські, руська демократія вважала справедливим і потрібним, щоб керуючі центри були неукраїнські. Духовні сили наші були тільки в процесі збирання й формування.

Отже, дійсно, наївно було думати, що Конгрес захоче й зможе зробити такий недозрілий крок. Ні, ми цього не мали

на мсті. Але Конгрес мав, дійсно, державний характер, тільки яко підготовчий етап. Це був огляд наших сил. Це була генеральна перевірка зробленого. Це був могутній засіб організації дальшої. Центр нації, Центральна Рада, потребував тривкого, міцного опору й підкріплення своїх позицій. Авторитет голосу всієї землі української мав зміцнити силу й вираз голосу Центральної Ради. Не купка інтелігентів, не групки партійних людей, не фантасти говорили, а 700 представників, виборних людей усіх губерній і всіх громадсько-соціальних формацій українського народу заявляли свою волю. З цим повинні були рахуватися ті, від яких залежало здійснення волі українського народу. А крім того ми все ж таки ще вірили в демократію як таку. Ми вірили, що нам зовсім не штиком, не фізичною силою доведеться здобувати своє право. І ми ж дорожили революційною, новою Росією, ми берегли революцію, ми боялись реакції, яка могла скористуватись боротьбою й неладом у рядах самої революції. І вже через це одне ми не могли б тоді, коли б і мали сили на те, вступати до штикового бою. Ми вважали, що повне, непідроблене виявлення волі української демократії буде найкращим, переконуючим засобом для здобуття й реалізації тої волі та права.

І Конгрес якнайкраще виявив усю повноту, щирість і однастайність волі й хотіння всіх національно свідомих верств української нації. Всі позиції Центральної Ради були скріплені, ухвалені й підперті зібранням представників України".

Український національний конгрес відкрився 6 квітня 1917 р. о 14-й годині дня в залі Київського купецького зібрання (тепер Будинок філармонії). На конгрес була скликана "вся Україна, вся пробуджена, обвіяна новим чуттям, огріта новими подіями, неспокоїна, палахлива, нетерпляча в своїх сподіваннях, пам'ятлива на минуле безбуття, пройнята одною мстою й одною волею — вся українська земля. Бо не тільки сивий Київ помоділими руками згортав до купи всі свої недобиті царизмом і народжені революцією сили. Вся провінція, всі глухі, хуторянські закутки, міста, містечка, села — все заворушилось, все пригадало своє колишне небуття.

Це не конференція якоїсь партії скликалася, не з'їзд партій — скликались представники всіх партій, усіх організацій, усіх товариств, представники всіх кляс, станів, представники від усіх пробуджених і непробуджених. Все, що почувало себе українським, що відчувало необхідність єдності, все мало бути

представленим на Конгресі української землі", — писав Винниченко.

З усіх видань, які вміщували матеріали про початок роботи Українського національного конгресу, найбільш повно, детально про обстановку перед і при його відкритті описано в кореспонденції "Кіевской, мысли". Український національний з'їзд, або ж, як його ще називають окремі діячі, "Всеукраїнський конгрес", і необхідно розглядати в тісному поєднанні з низкою українських з'їздів, що відбувалися на пасхальному тижні у Києві. На цих з'їздах йшла кипуча робота вільної думки, на них обговорювалися різноманітні проекти, плани, на них ухвалювалися визначальні резолюції, які, якщо й не ляжуть в основу, то, у всякому разі, матимуть значний вплив на роботу Всеукраїнського з'їзду, тобто ці з'їзди можна вважати ініціативними і преліминарними для Всеукраїнського з'їзду, вони ж певною мірою визначили також і склад його учасників. На даний час важко визначити кількість делегатів, так як вона щогодинно поповнювалася новими делегатами, що прибувають залізницею, на пароплавах, конях і навіть пішки з ціпком і клунками за плечима — селяни із навколишніх сіл. Позавчора (тобто 5 квітня.— *І.Х.*) зареєстровано 400 делегатських квитків, більшість із яких було видано членам попередніх з'їздів. Квитки видавались у приміщенні Педагогічного музею. "...Вокруг настоящего, общее ликование при встречах свободных граждан свободной страны, сияющие улыбкой лица, колоритная чисто украинская речь, словно родычи, члены одной семьи съехались на свой общий праздник. Так оно в действительности и есть. Нужно слишком долго и сильно страдать, нужно веками выносить гнет, чтобы так бурно воспринять праздник освобождения! Зал Купеческого собрания переполнен. Море голов, и от края в край плещущие волны украинской мелодичной речи. Партер наполняют делегаты, количество которых перевалило за тысячу человек. Но еще не все, ожидают еще не успешных прибыть на сегодняшнее заседание. На хорах тоже публика исключительно украинская, не имеющая делегатских полномочий. Около 2-х часов дня места в Президиуме занимает Центральная Рада". "Велика зала, — продовжила "Робітничка газета", — переповнена делегатами різних організацій: політичних, економічних, просвітних і т.ін. На заклик Центральної Ради вся організована Україна прислала своїх представників. Тут представники робітництва, селянства, армії і флоту, інтелігенції й буржуазних ліберальних кіл. Всі кляси,

всі верстви українського народу мають тут виразників своїх домагань, своїх устремлінь".

На сьогодні остаточно встановлена лише загальна кількість делегатів конгресу — 1500 чоловік. Залишається, однак, спірним питання про кількість делегатів з вирішальним і дорадчим голосами, запрошених чи гостей. Поки що існують чітко виражені дві точки зору з цього питання. Д.Дорошенко, Н.Полонська-Василенко, О.Субтельний, П.Христюк та інші стверджують, що всього делегатів з вирішальним голосом було 900. В.Винниченко називає цифру 700. Побічні дані, зокрема вибори голови Центральної Ради, свідчать, що ближчим до істини був В.Винниченко. З цього приводу виникає ще одна думка про те, що, можливо, цифра 900 включає в себе делегатів і з вирішальним, і з дорадчим голосами, а решта 600 були запрошеними чи гостями. Це припущення, певною мірою, підтверджується працею М.Грушевського "Українська Центральна Рада та її універсали, перший і другий". "Згідно підрахунку, що вівся на з'їзді, або при виданні білетів делегатів, що мали право голосу на з'їзді, або мали уповноваження від делегацій, — писав він, — було коло 900". Численну групу складала гості, особливо селяни і солдати, які не мали права голосу.

Конгрес відкрив голова Центральної Ради професор М. Грушевський. "Іменем Центральної Української Ради, — заявив він, — маю честь привітати перший Національний з'їзд визволеної України. Ми розуміли, як трудно в сучасних обставинах було прибути сюди. Тим з більшою вдячністю вітаю Вас, що прибули Ви численно на з'їзд. Прибули, щоби висловити гадку організованої людности українського народу, виявити і обмінятися думками про дальший напрям діяльності щодо національного будівництва. Щире признання та подяка Вам за сей труд. Обставини такого роду примусили якнайскоріше скликати сей з'їзд. Українська Центральна Рада заснувалась з перших днів революції, поповнялась неустанно, до неї надходили заяви з ріжних кінців української землі з признанням Ц.У.Р. як представника українського народу. Але необхідно вкупі з зібраними представниками завершити реорганізацію Ради, порозумітися про дальший напрям діяльності, надати їй національну форму. Велике число прибувщих улегшить сю роботу".

У своїй праці "Замітки і матеріали до історії української революції" П.Христюк так охарактеризував виступ Грушевського: "Одкривши конгрес, голова Центральної Ради М.Грушевський назвав його історичним конгресом. І це було дійсно так.

Перед конгресом стояло історичної ваги завдання: виявити дійсну волю організованого українського народу, засвідчити перед всім світом, а в першу чергу перед московською демократією, що той, кого вже давно вороги поховали, про кого вже заявляли навіть, що такого не тільки що немає, але й не було, отже й бути не може, що цей живцем похований народ (а не купка його інтелігенції) — живий і хоче жити. Навіть неукраїнська преса визнала величезну волю українського народу до відродження".

Продовжуючи свій виступ, Грушевський з вдячністю згадав тих солдатів-українців, які взяли активну участь у революційних подіях в Петрограді. На заклик промовця делегати конгресу гучними оплесками і вигуками "Слава!" привітали земляків делегатів українського війська в Петрограді, членів Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів та петроградської організації Української соціал-демократичної робітничої партії М.Овдієнка (який підняв по тривозі Волинський полк і зі зброєю в руках одним із перших привів його до Таврійського палацу) і Т. Гайдая. Потім Грушевський запропонував привітати селян, робітників і солдатів, які стали в перші ряди борців за волю всієї Росії, в тому числі й України, і вшанувати пам'ять загиблих в цій священній боротьбі — в Сибіру, в тюрмах і в'язницях. Делегати з'їзду, стоячи, в їх честь проспівали "Вічну пам'ять".

Далі Грушевський познайомив делегатів конгресу з порядком денним роботи і запропонував обрати президію. За його пропозицією головою з'їзду було обрано козацького нащадка — представника Кубані С.І.Єрастова, товаришами голови — представників Петроградського гарнізону Овдієнка та Гайдая, представників від Київського українського війська — полковника Глинського та солдата С.Г.Колоса, від селянства — Х.А.Барановського та С.О.Єфремова, від організованого робітництва — В.К.Винниченка, від української інтелігенції — О.І.Левицького і Ф.Р.Штейнгеля, від духовенства — П.Ф.Погорілка. Генеральним секретарем з'їзду обрано П.Богацького.

Почесним головою з'їзду делегати одностайно обрали М.С.Грушевського.

На пропозицію члена Київського повітового земства п. Гульбенка — пом'янути борців за українську волю і землю — делегати, відповіли урочистим співом Шевченкового "Заповіту".

Відразу ж Грушевський оголосив про прибуття на конгрес посланця Чорноморського флоту матроса з броненосця "Синоп"

Пелішенка і запросив його до президії. З'їзд одностайно схвалив цю пропозицію, а на подяку останнього і заяву про те, що "чорноморські моряки-українці наказали мені привітати і заявити першому вільному українському з'їздові, що волю України Чорноморський флот буде захищати активно", — відповіли гучними оплесками "Слава морякам-чорноморцям!".

Після цього голова з'їзду Єрастов відкрив його роботу, надавши слово Д.І.Дорошенкові, який виступив з рефератом на тему: "Державне право і федеративні змагання на Україні"*.

Зробивши історичний екскурс з питань, що таке державне право та про наявність різноманітних суспільно-економічних формацій, доповідач зупинився на проблемах автономії і федерації як в Західній Європі, так і, ґрунтовніше, в Україні. В ретроспективному огляді він, вслід за Костомаровим, відзначив явні ознаки федеративного ладу в стародавній Русі, який зруйнували татари-монголи. Проте автономно-федеративні заміри в Україні не були знищені. Вони проявилися уже в намаганні укласти договір України з Польщею, проте ці намагання не могли здійснитися при наявності гноблення аристократичної Польщі над демократичною Україною. Автономно-федеративні ідеї були визначальними і в період визвольної війни українського народу проти Польщі під проводом Богдана Хмельницького. Автор докладно зупинився на виснажливій боротьбі і визвольних змаганнях за автономію України, які протягом 263 років (тобто з часу Переяславської ради.— І.Х.) проводили українські громадські і політичні діячі. Відзначивши еволюцію ідеї автономії протягом тривалого часу, він вказав, що нарешті з'явилася можливість для проведення споконвічної мрії в реальне життя.

О.Я.Шульгин у рефераті "Федералізм. Домагання демократичної федеративної Російської Республіки" досить широко і поглиблено зупинився на федеративних устроях держав усього світу. Референт дійшов висновку, що для справжнього щастя і добробуту народів, що населяють Росію, вона має стати федеративно-демократичною республікою, "в якій український нарід, як і інші національності, матиме повне право творити свої справи державні і культурні самостійно, автономно".

Передати докладно зміст рефератів і иистуніи окремих делегатів, за виключенням реферату М.Ткаченка, на жаль, не можливо, оскільки, не зважаючи на оголошенім в "Вістях з Української Центральної Ради" про їх надіслання для публікації, вони, з невідомих причин, так і не були надруковані.

Ф.М.Матушевський у рефераті "Автономія широка і обмежена, національно-територіальна й національна. Домагання широкої національно-територіальної автономії України і права національних меншостей та їх забезпечення", коротко зупинившись на основних положеннях попередніх доповідачів про необхідність автономного політичного устрою України в Російській федеративній Республіці, головну увагу зосередив на висвітленні питання про права національних меншин, які проживають на Україні. Відзначаючи, що питома вага українського населення значно вища від інших народностей, він підкреслив, що вільна автономна Україна має стати повним гарантом забезпечення всіх прав національних меншин, їх самоуправління у волостях і селах, рівноправності усіх громадян краю перед законом з найбільшим наближенням адміністративних і судових установ до потреб народів, які складають одне ціле краю. Наприкінці доповідач запевнив, що Україна не допустить проявів шовінізму і ненависті, ніколи не була і не буде гнобителькою тих народів, які проживали і тепер проживають на її території, в її етнографічних межах.

Вечірнє засідання 6 квітня 1917 р. було присвячене обговоренню рефератів. Виступати збиралося дуже багато делегатів. Тому, враховуючи ліміт часу, коли в списку виступаючих нараховувалося 23 прізвища, подальший запис було припинено, а десятихвилинний спочатку виступ надалі обмежувався п'ятьма хвилинами. Першим слово взяв представник з Москви Ф.Коломійченко. Його промова була перервана величним моментом — внесенням прапора з портретом Т.Г.Шевченка і написом "Слава невмирущому Кобзареві" від імені Української селянської спілки, з'їзд якої проходив одночасно з засіданнями конгресу (6—7 квітня 1917 р. — *ІХ*). Делегати гаряче привітали цей акт і проспівали Шевченківський "Заповіт". Представники селянської спілки при підтримці делегатів з'їзду внесли пропозицію про встановлення пам'ятника Т.Г.Шевченкові у Миколаївському садкові, напроти університету, на місті пам'ятника цареві Миколі І.

В обговоренні доповідей участь також взяли: від Катеринослащини — п.Грищинський; представник Київського університету — М. Любинський; член Центрального комітету Української партії соціалістів-революціонерів — М. Ковалевський; представник студентської громади м.Томська — п. Туркало; член соціал-демократичної партії м.Одеси — п.Чеховський; від

Одеського товариства "Рідна хата" — п. Гордієвський; від українців римсько-католицького визнання — п. Сідлецький; від Одеського керівничого українського комітету — д-р Луценко; від товариства "Просвіта" в Миколаєві — п. Брояківський; від товариства "Праця" — п. Чопівський; член Національної ради в Петрограді — п. Зайців; від громади м. Середина-Буда на Чернігівщині — п. Мицюк; від української організації Київської військової округи на фронті — солдат Дорошенко; член Щировецького відділу Української селянської спілки на Поділлі — п. Мельник; від Московської організації УСДРП — п. Довженко; від Юрківської селянської громади на Київщині — солдат Череватий; від Єлисаветградської громади — п. Левитський; від Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів — солдат Овдієнко; від Ростовської-на-Дону української організації — п. Орел; від робітників Харківщини — п. Касьян; від Київського комерційного інституту та українських жінок — п. Неचाївська; від віча м. Пирятина — п. Павелко; від Катеринославського об'єднаного Українського комітету — д-р Павловський; від товариства "Просвіта" — п. Приходько.

У своїх виступах делегати, особливо представники від селян і робітників, піднімали досить гострі соціальні проблеми, нерідко виходячи за межі питань, що розглядалися на конгресі. Часом він скидався скоріше на мітинг, бо людям хотілося висловити все, що наболіло на душі, хоч як намагалися депутати стримати себе. Це свідчило про те, що "прокинулася не лише політична, але й, може, ще з більшою силою соціальна думка українського народу. Вона ще не зовсім виразна, ще б'ється в протиріччях, але воля до нового життя допоможе українській демократії також кристалізувати свої соціальні думки, як вона викристалізувала його політичні гасла", — писала "Робітнича газета" 9 квітня 1917 р.

Лише в окремих виступах пролунали відверто шовіністичні нотки — "Україна тільки для українців". Але переважаюча частина делегатів висловилися за спільні дії, єднання з демократіями інших народів, за рівноправність їх, за повагу прав національних меншин.

Перед промовою д-ра Луценка поступила позачергова заява підпоручика Міхновського, голови товариства імені Павла Полуботка, про згоду Головнокомандуючого на заснування у Києві одної бригади українського війська, а військового міністра п. Гучкова (який на той час перебував у Києві. — *І.Х.*) про згоду

на заснування двох, а при можливості й більшої кількості бригад. Його заяву делегати зустріли гучними оплесками.

На завершення першого дня роботи конгресу, за пропозицією М.Грушевського, було зачитано і після врахування окремих поправок одностайно прийнято текст таких резолюцій:

"1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу З'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі;

2. Що той автономний устрій України, а також і інших автономних країн Росії матимуть повні гарантії в федеративнім ладі;

3. Тому єдиною відповідною формою державного устрою З'їзд вважає федеративну й демократичну республіку російську;

4. А одним з головних принципів української автономії — повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні".

Наступного дня Український національний конгрес прийняв додаток до четвертого пункту цієї постанови, в якому говорилося: "З'їзд визнає необхідним, щоб в тих країнах федеративної Російської Республіки, в яких український народ складає меншість людности, українському народові будуть забезпечені права меншости на таких же умовах, на яких на Україні забезпечуються права меншости неукраїнців".

З'їзд завершив свою роботу о 1-й годині ночі.

Другий день роботи Українського національного конгресу, 7 квітня.

Конгрес розпочав свою роботу об 11 год 30 хв. М. Грушевський, закликавши делегатів до спокійної, ділової, творчої роботи і оголосивши повістку дня, запропонував обрати додатково до президії п.Чехівського від Одеси, п.Розторгуєва від Харкова і п.Крупського від Кронштадтського флоту. Крупський, піднявшись на сцену, від імені моряків-кронштадтців віддав честь українському прапорові з портретом Т.Г.Шевченка. Делегати привітали його голосними оплесками і вигуками "Слава!".

Програмою дня передбачалися продовження читання рефератів та виступ з привітаннями конгресу від громадських організацій, установ, політичних партій тощо, та національних неукраїнських груп.

"Другий день роботи Українського національного з'їзду, — писала "Нова Рада", — був днем незабутньо величного братання представників мало не всіх народів, які населяють Росію, і слов'янських племен поза її межами. В цьому одбився настрої всіх недержавних народів, які прагнуть здобути волю, постановити так, щоб ні одна нація не мала права і змоги неволити другу. Зал засідань став місцем єдності не тільки українського народу, але й усіх тих, хто зазнав лиха від панування централізму. І здавалось, що вже здійснилася мрія про рівність і братерство".

Першим з рефератом, "Основні підстави організації української автономії", виступив М.Ткаченко, Частково ці сюжети були обнародовані у статті, надрукованій уже в першому номері "Робітничої газети", під назвою "Волею та правом народу Українського (справа автономії України та федеративно-демократичної республіки і боротьби за се української соціальної демократії)". Зупинившись на англійській Хартії вільностей і, особливо, на громадському самоуправлінні Американських Сполучених Штатів та Швейцарської Федеративної Республіки, яке забезпечувало волю і добробут кожної людини, доповідач підкреслив, що основою автономного устрою України має бути громадське самоврядування, яке буває прямим, безпосереднім і опосередкованим чи посередницьким. Його організація, на думку Ткаченка, мала здійснюватися в такому порядку. Малі громади, які нараховують не більше 2—3 тис. чоловік, влаштовують громадське самоврядування через народне віче. Віче скликається кілька разів чи один раз на рік. На ньому, в присутності всіх дорослих членів громади, починаючи з 20-ти років, вирішуються всі громадські справи, обираються староста і всі урядовці, які виконують всі постанови громади і контролюють їх виконання терміном від одного віча до наступного. Громади, які нараховують понад 3 тис. чоловік і більше, на підставі 4-членної формули, а саме: загального, рівного, прямого й таємного голосування, обирають спеціальну Раду, яка і порядкує всіма справами. Це вже буде опосередкований чи посередницький спосіб самоврядування громад. В цьому випадку Рада має обиратися на короткий термін і працювати під контролем громади. Членів Ради та інших урядовців має обирати лише громада, вона ж встановлює і взаємини між ними. Окремо обирається також контрольний орган громади, який стежить за їх діяльністю. Саме такий лад, таке самоврядування в Америці й Швейцарії.

Які ж справи входять до компетенції громад?

Права і обов'язки громади:

1) накладає податки на майно та прибуток мешканців, на громадські потреби;

2) здійснює позички на громадські справи;

3) вирішує питання про використання коштів;

4) обирає урядовців громади чи Раду; призначає їм платню, визначає їх взаємини, стосунки та компетенцію;

5) завідує справами порядку охорони людей та їх добра;

6) завідує громадським майном, рухомим чи нерухомим;

7) завідує справами шкільними, взагалі справами духовної культури;

8) завідує пожежними справами;

9) поліпшує і завідує вулицями та взагалі дорожніми справами в громадській окрузі;

10) завідує колодязями, водопроводами, каналізацією, освітленням та ін.;

11) санітарними справами, лікарськими тощо;

12) взагалі справами добробуту громади;

13) видає обов'язкові постанови, чи то до пожеж, будівель, чистоти, про ярмарки, порядок торгівлі, виставки;

14) завідує громадськими банками, різними касами тощо.

При цьому ніхто, крім суду, не може відмінити або затвердити постанови і рішення громади. Тільки суд може вирішити, чи відповідає те або інше рішення громади основним законам держави чи автономної України.

Всі справи громадян фіксуються і забезпечуються Конституцією автономної України.

Але не всі питання можуть вирішувати окремі громади. Справи більш масштабні, які потребують об'єднання зусиль, можуть успішно вирішуватися тільки у спілці. Будівництво, наприклад, просторих і добре обладнаних лікарень чи впорядкованих доріг вимагають значних коштів і відповідних матеріалів. В такому разі та інших випадках необхідне об'єднання зусиль у масштабах волості, повіту, губернії чи навіть держави. Для цього на основі 4-членної формули обираються волосна, повітова чи губернська ради, але у їх виборах беруть участь мешканці чи виборні представники від них всієї волості, повіту або губернії. "Так народ, — говорить доповідач, — потроху йдучи від своєї хати, через волость, доходить нарешті до організації цілої України, як автономної одиниці. Буде то вже вираз волі всього народу України. Тут висловлює він своєю суверенною

волею своє право на те, як поряdkуватиме сама в своїх справах ціла Україна, яка становитиме в Російській федеративній спілці — республіці — суверенну країну. Народ український самодержавний, сам дає закони, сам править, сам судить через обранців чи навіть прямо по всіх справах, які не віддано було б федеративному парламентові за згодою всіх народів Росії. Значить всі власті виходитимуть від народу і свій автономний устрій встановлює сам народ України. Всі права громадські, особисті мають бути застережені основними законами України".

Для управління автономною Україною народ обирає керівний орган — Соїм.

народи Росії повинні домовитися, які справи можуть бути передані у відання спільного федеративного парламенту. На думку п.Ткаченка, до таких справ можуть бути віднесені:

1. Війни та миру і мирних трактатів.
2. Воєнні сили республіки.
3. Грошова система, система міри та ваги.
4. Митниці (можливо).
5. Окремі залізниці, здебільшого військового характеру.
6. Функції контролю та захист прав національних меншостей на територіях автономних одиниць.

Решта питань має перейти у відання автономних одиниць, зокрема українського Соїму. Соїм повинен бути однопалатним і обиратися терміном на 2 роки. До нього мають право бути обрані всі громадяни України. Соїм обирає кабінет міністрів, міністра — заступника інтересів України в кабінеті міністрів федеративної республіки, який стежить за тим, щоб федеративним кабінетом міністрів чи парламентом не порушувалися права України і не дублювалися постанови та розпорядження українського Соїму.

Український кабінет міністрів в свою чергу пильнує за тим, щоб не порушувалися права національних меншин в Україні і права українських меншин в інших автономних утвореннях Росії. Україна повинна мати право зносин з зарубіжними країнами в питаннях торгівлі і промисловості.

Торкаючись проблем, що відносяться до компетенції федеративного кабінету міністрів чи парламенту, доповідач зауважив, що питання початку війни або підписання мирного договору повинні вирішуватися також народом — шляхом референдуму. "І я думаю, — сказав він, — що народи Росії, як і цілого світу, ніколи не дозволять війни. Те ж і в справі миру. Нехай знає

народ чітко, в які договори має увійти, які обов'язки на себе накладає, щоб не було того, що робив царський уряд".

Відносно українського постійного війська, п.Ткаченко висловився за заміну його міліцією, щоб "сам озброєний народ боронив свої права", а до заміни постійного війська необхідно, щоб українці несли службу на своїй території і лише у випадку війни направлялися, розпорядженням уже федеративного уряду, туди, де цього вимагали потреби фронту. До того ж в українському війську мають бути створені національні одиниці (полки, роти, взводи. — *І.Х.*). Військо утримується коштом України. Проте в цілому військом та справою оборони керує федеративний уряд.

Усіх урядовців, керівників і суддів на Україні повинен обирати український народ.

"Товариші й панове — громадяни! Такий мав би бути на мій погляд автономний устрій України. Такі приблизно головні основи автономного устрою по федеративних республіках", — сказав, закінчуючи свій виступ, М.Ткаченко.

За ним, з рефератом "Спосіб і порядок фактичного творення автономії України. Українська автономія і Всеросійські Установчі збори" виступив Х.І.Крижанівський. Він, зокрема, зазначив, що ні тепер, ні на майбутньому конгресі український народ не переслідує мету негайно або самочинно проголошувати автономію України як законодавчий акт. Автономія повинна бути затверджена лише Всеросійськими Установчими зборами, де зберуться представники всіх народів Росії. Мета теперішнього з'їзду — це організація всього українського народу і всіх інших народів, що живуть на Україні, до загального Українського конгресу, який мусить виробити Декларацію для Установчих зборів про здійснення автономії України.

Велику зацікавленість у присутніх викликав реферат В. В.Садовського "Про територію і населення автономної України". Базуючись на етнографічних і статистичних даних, доповідач зазначив, що західним кордоном української території є Люблінська і Гродненська губернії, південно-східним — Кубань, північним — р.Прип'ять, південним — Азовське і Чорне моря (без Південного берега Криму). Ця територія охоплює вісім губерній: Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Полтавську, Харківську, Херсонську та Чернігівську. Крім н-х, до української території відносяться частини окремих неукраїнських в цілому губерній: окремі повіти Люблінської, Седлецької, Гродненської, Курської, Вороніжської губерній, Донської області, Кубані,

Ставропольської, Таврійської і Басарабської губерній. Згідно перепису 1897 р., територія України складає 513 тис. квадратних верст, її населення — 22 млн чоловік, в тому числі: 16 млн українців (зараз /тобто в 1917 р. — *I.X.* — 30 млн.) або 75% всього населення; 3 млн. великоросів (11%); 2 млн. євреїв (7%); 1/2 млн. поляків (2%); 1/2 млн. німців (2%); решта національностей склали понад 2% населення. З них на Полтавщині проживає 97% українців; Чернігівщині — 95; Київщині — 87; Поділлі та Харківщині — по 85; Волині та Катеринославщині — по 74; Херсонщині — 68%.

У великих містах, за виключенням Полтави і Чернігова, відсоток українців не був переважаючим.

Після короткої перерви почалися привітання Українському національному з'їздові від громадських організацій, політичних партій та інших інституцій. У зв'язку з тим що привітань надійшло понад 350, частину з них коротко перерахував секретар з'їзду П. Богацький.

Першим привітав конгрес голова Виконавчого комітету об'єднаних громадських організацій м. Києва І. Ф. Страдомський, який поздоровив український народ із здобутою перемогою і побажав йому успіхів у будівництві вільного рідного краю. Від імені Київського міськвиконкому і обласного комітету партії кадетів конгрес привітав Д. Н. Григорович-Барський і побажав спокійної праці на шляху будівництва вільного життя українського народу. Член виконкому, представник соціалістів-революціонерів І. О. Фрумін у своєму виступі зазначив, що серед революційної демократії немає ворогів української автономії, але це питання мають остаточно вирішити Всеросійські Установчі збори. З словами привітання також виступили: представник Київської військової організації полковник Матюшевич, представник губвиконкому В. К. Корольов, представник губернского земства П. Пожарський.

Великий резонанс серед делегатів викликав виступ київського губернского комісара Тимчасового уряду М. А. Суковкіна. Вибачившись перед делегатами, що він не підготовлений говорити українською мовою, щоб не калічити "Ваш прекрасний певичий язык", Суковкін сказав, що "Временне правительство считается с голосом украинского организованного общественного мнения. Уже теперь украинский народ имеет своих представителей в Совете общественных организаций и губернском Исполнительном Комитете, которые помогают ему в переустройстве края на новых началах, — разногласий у нас

пока нет. Украинский народ, столь долгие годы не имевший возможности поднять свой голос для выражения своих нужд и предъявления своих требований, теперь не только может, но должен высказать твердо и определенно, как он мыслит местное самоуправление, какого он желает политического устройства для всей Украины. К этому голосу Временное правительство чутко прислушивается. В этом вопросе украинскому народу и только одному ему принадлежит первое слово. „Вы здесь на своем Украинском национальном съезде обсудите все с той мудростью и государственным смыслом, каким всегда отличался украинский народ, и разнесете свои постановления по всему лицу великой Украины, дабы во всеоружии встретить тот счастливый миг, когда раздастся первый благовест о созыве Учредительного собрания. Мне же как представителю Временного правительства остается лишь низко Вам поклониться и просить всемерно поддержать это правительство, дабы оно могло безболезненно довести страну до этого счастливого момента.

Нехай живе український народ!

Нехай живе Вільна Україна вкупі з Вільною Росією!"

Після привітання М. А.Суковкіна було запрошено до президії. У слові-відповіді Грушевський від імені делегатів з'їзду заявив, що Центральна Рада і з'їзд надіються на те, що Тимчасовий уряд "в першу чергу буде рахуватися з голосом організованого українського громадянства в справах організації Української землі на нових підставах". З свого боку, українці будуть "йти рука в руку з ним у справі укріплення нового свободного демократичного ладу і в творенні підстав нової організації України". Тут же, звернувшись до делегатів, він запитав: "Чи згода на се? Чи доручаєте п. губерніяльному комісарові передати таку нашу заяву Тимчасовому урядові" З'їзд відповів одноставно: "Згода! Згода!"

З привітанням виступили також: п.Клячкіна — від російського товариства охорони жінок; п. Прілежаєв — від Київського комітету партії соціалістів-революціонерів; п. Синицька — від Київського зібрання російських жінок; п. Баткіс — від коаліційної Ради київського студентства; п. Коган — від Єврейської соціалістичної робітничої партії; п. Куліш — від польського соціалістичного гуртка в Києві; п.І.Франц — від чехословацького війська на фронті; п. Романченко — від Ради робітничих депутатів та представників армії і флоту м.Одеси; п. Чайка — від української секції Київської Ради солдатських та офіцерських депутатів. П. Єзерський, вітаючи конгрес від імені

польських організацій на Україні, закликав спільними силами українців і поляків боротися за свободу в ім'я братерства народів, а голова чехословацьких товариств п. Вондраш, виступаючи на чеській та українській мовах, висловив побажання, щоб нарешті здійснилася Шевченкова мрія про вільну федерацію братів-слов'ян. Потім конгрес привітали М.Шаповал — від повітового земства та учительства Київського повіту, п.Ситник — від робітників гутянського заводу і снарядних майстерень, п. Вашенко — від батуринських євреїв. П. Швець від імені естонців з Дерпта заявив, що естонці підтримають вимогу автономії українців на Всеросійських Установчих зборах.

Крім безпосередніх виступів на конгресі, яких пролунало понад 300, надійшло багато телеграм, телеграфних і листових привітань, викласти які в одній публікації, звичайно, неможливо. Тому автор пішов шляхом висвітлення привітань, в основному неукраїнських організацій, гуртків, груп, а нижче (в додатках) наводиться повний перелік всіх установ, товариств, гуртків, політичних партій, окремих товариств тощо, оскільки це певною мірою дає уявлення про географію розселення українців.

Зокрема, 5 квітня 1917 р. куратор Київської шкільної округи отримав і передав до Центральної Ради телеграму від евакуйованих до Москви холмщан з проханням "привітати Український конгрес, який зібрався для об'єднання українських земель, і заявити про гаряче бажання їх приєднатися до українського народу, тому що Холмщина завжди входила в склад українських земель, жила одним життям з сусідніми Волинною і Галичиною й до цього часу зберегла свою народність, свій споконвічний уклад; сповідає одну зі всією Руссю православну віру. Тимчасове відокремлення Холмщини від споріднених їй земель і включення її за Венським конгресом до складу Царства Польського мало для її релігійного й культурного життя небажані негативні наслідки. Збори твердо впевнені в тому, що залишення селянської Холмщини за державно-політичним кордоном Русі в межах самостійної Польщі неминуче викличе повну релігійну, національну й суспільно-економічну загибель селянських мас Холмщини". Збори просили Український конгрес включити Холмщину до складу українських земель. Голова зборів Ємельян Вітошинський.

У привітанні з Кронштадта говорилося, що громадяни-українці бажають, щоб "при розподілі української землі мали б права і можливість взяти участь ті українці, котрі через безземелля повинні були кинути рідний край й переселитися

у інші місцевості, як-то: Сибір, Поволжжя, Закавказзя, Америку тощо" (підпис голови і членів української громади).

"Спожняюцца спрадвечныя надзеі народоу. Расьцьвітаюць новая на основе незалежнасцы і брацтва вольных народоу. Асабліва міла вітаць нам братні народ українські; Хай Україна з Беларусей цесна злучення цяжкого мінувшынай суполька бушуюць (будуюць.—*I.X.*) лепшую светлую будучину! Хай живет вольная Україна у братней еднасці з вольнай Беларусей!";— писав Білоруський національний комітет. У телеграмі з Москви говорилося: "Ми, українці-вчителі, солдати і офіцери Московського гарнізону, вітаємо першій Український конгрес. Бажаємо почути в його мужніх постановах непохитну волю Українського Народу. Рішуче протестуємо проти диких погроз штиками. Сміємо завірити, що українська частина Московського гарнізону безстрашно зустрине ворожі виступи. Хай живе Український конгрес! Хай живе Вільна Україна! Борітеся-поборите! С. Чалий".

Від імені грузинських організацій м. Києва першій Український національний конгрес привітав член цієї організації п. Коява. "Не одно только чувство этикета диктовало нам приветствовать Вас — нечто более глубокое, искреннее привело меня сюда. Вы, украинцы, и мы, грузины, особенно близки друг другу. Наша прошлая судьба одинакова. Украина и Грузия присоединились к России с тем условием, что они сохраняют полное право самоопределения, но недостойные правители России нарушили договор и стремились нас задушить. Когда говорят "Украина воскресла", я говорю — "она не умирала никогда, но лишь теперь настали светлые дни ее жизни". Наши сердца наполнены радостью вместе с Вами кричат: "Да здравствует Свободная Украина! Да здравствует федеративная республика!"

Представник Ради об'єднаних єврейських організацій п. Биховський сказав: "Мы, представители Совета объединенных еврейских организаций г. Киева, горячо приветствуем первый съезд братьев-украинцев. Великая Русская Революция, освободив русский народ от ига царизма, открыла перед населяющими Россию народностями широкую возможность устройства свободной национальной жизни. Естественно, что во главе этого могучего движения стала многострадальная Украина, национальный гений которой креп и развивался под молотом преследований и гонений. Мы, евреи, веками живущие с Вами бок о бок, с радостью встречаем благую весть о возрождении

украинского народа. Мы твердо верим, что коллективный разум украинского народа выработает основные начала устройства национальной жизни, при которых свободный украинский народ будет расти и крепнуть в братском единении с остальными народами России".

"Киевское Латышское общество народного образования горячо приветствует Украинский национальный съезд, желает плодотворной работы по организации всех народных сил Украины, для проявления их в творчестве новой, светлой, справедливой жизни в свободной автономной Украине. Латышское общество верит, что путь к этому — объединение всех национальностей России, стремящихся к автономии, объединение, ведущее к Российской Федеративно-Демократической Республике, при осуществлении лишь которой каждая отдельная нация придет к своему светлому великому будущему. Латышское общество верит также, что украинский народ пойдет по этому пути и не позволит его разрушить темным силам и германскому варварскому милитаризму.

Да здравствует творческий гений свободы!

Да здравствует свободный украинский народ, его светлое будущее в свободной автономной Украине!

Да здравствует Всероссийское свободное Учредительное собрание!

Да здравствует Российская Федеративно-Демократическая Республика!"

Від Київського Виконавчого комітету польських організацій виступив п.Волошиновський. "Вітаючи щирим серцем Український національний з'їзд, скликаний вперше в самому серці України, в стародавньому Києві, — зазначив він, — Київський Виконавчий комітет польських організацій' на Україні бажає учасникам З'їзду успіху в їх тяжкій праці при підвалинах нового життя, в сім'ї вільних народів... Дай же Боже, щоб Ваша теперішня праця вийшла на користь вашій країні, вашому народові, а також на користь всім народам, що так само, як і ви, бажають собі волі, як сонця. В єдності вільних народів буде щастя всього світу. З такою думкою ми, поляки, вітаємо Вас, брати-українці, на вашому першому вільному з'їзді. Світає ранок нового дня, нової доби братерства вільних народів. Ви вже стали до праці і в тій Вашій праці на рідній ниві щастя Вам Боже! Прийміть же щирим серцем це наше братерське Вам бажання".

Після перерви вечірнє засідання 7 квітня розпочалося о 7-й годині вечора промовою представника Ради робітничих депу-

татів п.Незлобіна, виступу якого делегати особливо чекали після його необережних погроз "багнетами" розігнати конгрес. "Братья-украинцы! — сказав він. — Над народами, населяющими нашу великую страну, засияло солнце свободы, для всех одинаково светлое, для всех одинаково теплое. Полоса прозябания отошла в область прошлого, началась эра возрождения; возрождается к национальной жизни и Украина. Я приветствую это возрождение. Вы съехались, чтобы обработать и отчасти создать тот материал, из которого будет строиться жизнь. Киевский Совет рабочих депутатов горячо приветствует Вас и желает успеха в Вашей творческой работе".

Після виступу ще цілого ряду депутатів з'їзд перейшов до заслуховування реферату П.Понятенка "Про забезпечення прав національних меншин". Коротко проаналізувавши склад національностей, які проживають в Україні, доповідач зупинився на діяльності трьох течій, які протистояли широкій національно-територіальній автономії України: централістів, прибічників автономії, заснованій на історичних правах, а не фактичному праві національної більшості, і, нарешті, екс-територіальної автономії. Більш детально Понятенко охарактеризував і критично оцінив теорію Р.Шпрінгера, який не бачив різниці між національно-територіальною автономією і автономією, заснованою на історичних правах якого-небудь народу на територію, яка часто приводить до панування національної меншості над більшістю (наприклад, поляки у Східній Галичині). На завершення доповіді він перерахував основні права національних меншин у майбутній українській національно-територіальній автономії. Серед них: право на проведення регулярних національних з'їздів для обрання постійних Рад, які представлятимуть національні меншини в Красвій Раді, поділ на адміністративно-судові округи областей, що населені національними меншинами, для забезпечення їх прав у суді і адміністрації, організація шкіл з рідною мовою навчання, шкіл із змішаною мовою і паралельних класів — у залежності від кількості національних меншин у даній місцевості, забезпе"ення свободи релігійного культу і вільного розвитку мистецтва шляхом асигнувань коштів із краєвих фінансових органів.

Із доповіддю "Конкретні українські домагання до Тимчасового уряду" виступив солдат Колос.

Оцінюючи доповіді, проголошені на Українському національному конгресі в цілому, Грушевський писав, що загалом вони носили декларативний характер, проте генераль-

ний напрям — широка національно-територіальна автономія України у складі Російської федеративно-демократичної Республіки — простежувався виразно. Керівники з'їзду свідомо вели лінію на політичну одностайність. Відповідальністю моменту пройнялася і переважна частина делегатів конгресу, що сприяло реалізації основних завдань: по-перше, не дати можливості противникам українського руху спекулювати на українських розходженнях, по-друге, стримати прихильників радикальних гасел: українських націоналістів ("Україна для українців") і самостійників ("Самостійна Україна"). Ця тактика в цілому виправдала себе.

Після оголошення рефератів і доповіді почалося їх жваве обговорення. Виступи делегатів обмежувалися п'ятьма хвилинами.

Підпоручик Міхновський в позачерговій заяві підкреслив, що для організації боєздатної армії необхідні дві обставини: а) згуртування солдатів і б) утворення власного українського війська. На жаль, не тільки вороги України, але й значна частина Центральної Ради не розуміли значення організації української армії. Зокрема, товариш голови Центральної Ради, В. Винниченко у "Робітничій газеті" виступив з серією статей проти формування українських частин. "Не своїй армії нам, соціал-демократам, і всім щирим демократам, треба, а знищення всяких постійних армій. Не українську регулярну армію нам треба організувати, а всіх українських солдатів освідомити, згуртувати, організувати; українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народніх, а не солдатських кастових інтересів, щоб воно не було і не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали", — писав він, зокрема, у статті від 12 квітня 1917 р. "За такі переконання своїх "вождів", — пише Наталія Полонська-Василенко, — заплатила Україна своєю державою.»

Представник Одеси В.М.Чеховський закликав до введення фактичної автономії при організації місцевої влади в школі, армії. Але для вирішення цього питання необхідно йти шляхом єднання з усією демократичною Росією, бо роз'єднання народів може привести до поразки революції, як це було в Австрії 1848 р. Представник петроградських українців п.Лаврент'єв у своєму виступі особливо наголосив на тому, що Україна — найбагатша частина Росії і може жити без будь-якої залежності

від сусідів, тільки для цього потрібна висока організація і невтомна праця. Про необхідність автономії України говорили представник Балтійського флоту п.Крупський, із Золотоніського повіту п.Копилко, п.Поліщук із Галичини. Цікавим був виступ делегата І.Луценка, який заявив, що українці Одеси пропонують українізувати військові частини, перейменувати Одеський військовий округ в Український Одеський військовий округ, а окремі судна Чорноморського флоту, які носять назви членів сім'ї Романових, назвати іменами Т.Г.Шевченка, "Вільна Україна" тощо. Він також висловився проти виключення з автономної України Південного берега Криму, оскільки там проживає значний процент українців. Від імені війська, військових клубів (зокрема Москви) та інших інституцій конгрес вітали Донець, Харченко, Шемет, Товкач, Григор'єв, Лисичук, Дорошенко, Чопівський та інші, а п.Терещенко запропонувала від імені конгресу надіслати привітання на фронт, солдатам і матросам.

Потім з словом-привітанням до з'їзду звернувся уманський єпископ Дмитро: "Від щирого серця вітаю перший національний З'їзд. Ніхто мене сюди не зібрав. Ніхто сюди не посилав, а послало теє серце, що дала мені матір Україна. Воно її щиро любить й дуже бажає, щоби ті, хто працює на матір, працювали з Богом. Хай же їх велику працю Бог благословляє, добра їм послає і з ними вік живе".

Від імені "Ліги захисту дитинства" з'їзд привітав п. Черниш.

Після виступів на конгресі було зроблено декілька заяв і оголошень. М.Грушевський повідомив делегатів про призначення Тимчасовим урядом Д.Дорошенка крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора. Конгрес привітав цю постанову, як приклад того, що Тимчасовий уряд "ракується з голосом організованого українства, котре від імені Центральної Ради рекомендувало кандидатуру Дорошенка на цю посаду". Шульгин від свого імені, делегатів Матушевського, Єфремова та інших повідомив про відновлення діяльності радикально-демократичної партії. Було оголошено також про встановлення Тимчасовим урядом твердих цін на хліб у Київській губернії та про надання делегатам можливості придбати квитки на зворотний шлях після завершення роботи конгресу.

Після Грушевський запропонував делегатам вислухати секретаря з'їзду С.Веселовського про персональний склад Центральної Ради та її діяльність. На завершення роботи

Грушевський зупинився на основних засадах виборів до Центральної Ради, з'ясував наскільки важливо, щоб вона була обрана конгресом у постійнім складі і стала дійсним виразником всіх верств і місцевостей української людности. Згідно запропонованої ним системи виборів до Центральної Ради від губерній і міст обиралося 2/3 членів, від київських українських організацій — 1/3 загальної кількості членів Ради; вибори голови Ради обов'язково мали бути таємними. Конгрес погодився з його пропозиціями.

Резолюції другого дня Національного конгресу, 7 квітня 1917 р.:

1) Український Національний з'їзд, визнаючи за Російськими Установчими зборами право санкції нового державного ладу в Росії, в тім і автономії України, і федеративного устрою Російської Республіки, вважає одначе, що до скликання Російських Установчих зборів, прихильники нового ладу на Україні не можуть залишатися пасивними, але в порозумінні з меншими народностями України мають негайно творити підстави її автономного життя.

2) Український з'їзд, йдучи назустріч бажанням Тимчасового правительства щодо організації і об'єднання громадських сил, визнає негайною потребою організацію Краєвої Ради (Областного Совета) з представників українських країв і міст, народностей і громадських верств, до чого ініціативу повинна взяти Українська Центральна Рада.

3) Український з'їзд, визнаючи право всіх націй на політичне самовизначення, вважає: а) що кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею пограничної людности; б) що для забезпечення того необхідно, щоб були допущені на мирну конференцію, крім представників воюючих держав, і представники тих народів, на території яких відбувається війна, в тім і України".

* * *

Третій день роботи конгресу, 8 квітня 1917 р.

Засідання почалося о 12 год. 30 хв. пропозицією почесного голови з'їзду проф. Грушевського доповнити президію і обрати додатково до її складу письменницю Марію Грінченко (Загірну), д-ра Павловського з Катеринослава, тов. Сторубля від селян і тов. Дубового від робітників.

Після цього конгрес перейшов до розгляду порядку денного.

Грушевський закликав делегатів взяти активну участь у виборах до Центральної Ради, яка повинна стати виразником політичних, економічних, соціальних й національних інтересів українського народу, з'ясував також порядок виборів. Незважаючи на те, що Центральна Рада визнана значною кількістю українських організацій, але з самого початку до її складу входили тільки київські організації, представниками з місць вона поповнювалася не систематично, тому насущним завданням конгресу стала реорганізація Центральної Ради. "Нова Центральна Рада, — продовжував він, — повинна стати центром українського політичного життя, вона повинна завершити організацію краю, освідомлювати найширші маси про політичні і національні завдання, вона повинна покласти почин системі організації на місцях, але з огляду на те, що не можна чекати, поки се завдання буде ідеально виконане, треба скласти зараз Українську Центральну Раду на нових підставах. Нехай представники організацій сільських, волосних, повітових і губерніальних виберуть своїх делегатів тимчасово, а по завершенню організації на місцях нові органи їх можуть або затвердити сі вибори загальними зборами, або перемінити своїх представників".

Далі Грушевський зупинився на нормах представництва, розроблених на засіданні Центральної Ради 26 березня та власне у виступах делегатів даного конгресу. З огляду на це воно повинно мати такий вигляд. Від семи українських губерній з абсолютною більшістю українського населення (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Харківська і Херсонська) обирається по чотири представники в Центральну Раду; від Чернігівської, Кубанської, Таврійської губерній та Холмщини, де є частина неукраїнців, — по три; від Басарабської, Чорноморської, Вороніжської губерній та Облaсті Війська Донського, де українці займають меншу частину, — по два; від Городнянської, Курської, Мінської та Ставропольської губерній, де незначна частина українців, — по одному представнику; від великих українських міст (Катеринослав, Одеса, Харків), а також великих українських колоній (Москва, Петроград), — по два, що загалом становитиме 62 представники.

Представництво від різних верств та партій:

від військових і флотських комітетів, де є не менше 500 чоловік, — по одному; від робітництва — п'ять; від селянських спілок — п'ять; від кооперативів — п'ять; від студентства — п'ять; від партій: Союзу автономістів-федералістів — п'ять; соціал-де-

мократів — чотири; радикал-демократів — три; соціалістів-революціонерів — три; самостійників — один.

Представництво від київських організацій:

військові організації — вісім; просвітні і професійні організації — десять; наукове товариство — один; українське духовенство — один.

Крім того, Центральній Раді надавалося право кооптації 15% членів з числа фахівців та представників інших національностей, які солідаризуються з українським рухом.

В цілому Центральна Рада складатиметься від 100 до 150 депутатів.

Для ведення своїх поточних справ потрібно обрати Виконавчий Комітет з 12—15 чоловік, який разом з головами різних комісій та кооптованими фахівцями буде нараховувати 20—30 душ. Це організація національна. Від неї необхідно перейти до організації територіальної. "Українські комітети, — продовжував Грушевський, — з долини до гори, від села до губернії дадуть ініціативу для територіальної організації, в порозумінню з представниками інших національностей. Вінцем і центральним органом такої організації буде "Краєва Рада", котра передовсім мусить бути організацією територіальною — буде об'єднувати представників різних територій, міст, груп і національностей. Таким мусить бути орган української землі".

Свій виступ М.С.Грушевський закінчив закликком: "Ви, що стоїте на стороні нового, демократичного ладу, ви, які стільки вистраждали за нього, повинні дати на місяцях ініціативу, і йти до утворення того ладу одностайно і солідарно".

В обговоренні організаційного питання взяла участь значна кількість делегатів конгресу. Одні з них пропонували розширити число міст, яким надавалося право представництва в Центральній Раді, другі — про збільшення кількості представників від студентства і духовенства, треті — про надання права представництва жінкам і підприємцям. Йшла також мова про надання місця в Центральній Раді представникові від окупованої Галичини та Буковини. Нарешті, було прийнято рішення надати слово представникам цих організацій для висловлення їхньої думки з цього приводу.

Заключне засідання конгресу після перерви повністю було присвячене організації і проведенню виборів до Центральної Ради. Її склад вирішено поповнити одним представником від жіночої Ради, трьома — від Ради солдатських і офіцерських депутатів, п'ятьма — від учителів.

Першим обирався голова Центральної Ради. На цю пропозицію делегати в один голос вигукнули: "У нас голова є і буде — професор Грушевський!" Проте останній наполягав на проведенні виборів таємним голосуванням. Після підрахунку голосів з'ясувалося, що М.С.Грушевський обраний майже одногосно (588 — "за"), за виключенням п'яти голосів, по одному на кожного претендента, висунутих на посаду голови з числа делегатів з'їзду. Потім відкритим голосуванням з'їзд обрав заступників голови — В.Винниченка і С.Єфремова. При їх виборах склалася досить оригінальна ситуація. Тепло привітавши Грушевського і Винниченка, делегати попросили показати їм Єфремова, але виявилось, що він в цей час працював у редакції. Тоді делегати прийняли рішення послати за ним і коли через півгодини Єфремов з'явився, вони довго вітали його вигуками "Слава!".

Ради.

кого, вибори комітету для розборки проекту статуту автономії України доручив безпосередньо новому складу Центральної Ради.

Після закінчення виборів Грушевський тепло подякував делегатам за виявлене довір'я і зазначив, що він докладе всіх сил і здоров'я для виконання намічених планів, а також звернувся до них з проханням всебічно підтримати його в цій нелегкій справі. Запорука успішної діяльності Центральної Ради, зазначив він, в її солідарності.

Потім з словами привітання виступив представник Галичини й Буковини, відомий парламентський діяч Австрії Т.Окунівський. "Я тепер, — сказав він, — як у казці Андерсена — каченя, яке слідкує за вільним і гордим польотом лебедів. Безкінечно радує мене, що головою Красвої Української Ради Ви обрали Грушевського, який багато років присвятив плідній праці в Галичині, хоча родом і звідси. Він ваший, але і нашій в рівній мірі. Він зуміє об'єднати Ваші сили і повести український народ по вивіреному шляху до світлого майбутнього. Галичина і Буковина сьогодні приєднатися до Вас, на жаль, не мають змоги. Це питання має розглянути міжнародна конференція, рішення якої ми чекаємо "зі скріпленням серцем".

З запальною промовою виступив селянин з Броварів на Чернігівщині М.Одинець, який подякував інтелігенції за невтомну працю на благо матері України і закликав конгрес звернути особливу увагу на розв'язання болючого

для селянства питання про землю та підтримати постанову з цього приводу Української селянської спілки. Промову свою він завершив словами Т.Г.Шевченка "Обніміте, брати мої, найменшого брата".

За пропозицією М.С.Грушевського конгрес направив привітання народам Росії.

Закрився конгрес виконанням гімну "Ще не вмерла України".

Резолюції третього дня засідання конгресу, 8 квітня 1917 р.

1) Український національний з'їзд протестує проти претензій на землі непольські, заявлені тимчасовою Польською Державною Радою в декларації на заклик Тимчасового уряду Російського до з'єднання польського народу з вільною російською державою. Народ український не потерпить ніяких намагань до захоплення прав на територію України, политу його потом і кров'ю.

2) Український національний з'їзд, вислухавши заяви і конкретні пропозиції українських делегатів армії і флоту, доручає Центральній Раді ті конкретні домагання подати Тимчасовому уряду.

3) Український національний з'їзд ухвалив послати привітання українцям на фронт.

4) Український національний з'їзд доручає Центральній Раді взяти, якомога скоріше, ініціативу союзу тих народів Росії, які домагаються, як і українці, національно-територіальної автономії на демократичних підставах в Федеративній Російській Республіці.

5) Український національний з'їзд ухвалює доручити Центральній Раді організувати з своїх депутатів і представників національних меншин комітет для вироблення проекту автономного статуту України. Цей статут має бути запропонований для затвердження конгресові України, організованому так, щоб він висловлював волю людности всієї території України. Санкція автономного устрою України визнається, згідно з революцією попередніх днів, за Установчими зборами.

6) Український національний з'їзд, вислухавши передані йому зі зборів (з'їзду.— *І.Х.*) Селянської спілки резолюції щодо заборони, продажу й закладу землі і лісів, а також довгострокової оренди земель, винищування лісів, продажу, закладу та довгострокової оренди скарбів підземних (вугілля, руди та інших), постановляє передати їх Центральній Раді для відповідної заяви Тимчасовому уряду.

Щоб пригасити всезростаючий національно-визвольний рух на Україні, антиукраїнські видання намагалися вихолостити революціонізуючий вплив постанов і рішень Українського національного конгресу на український народ. З цією метою вони намагалися видати недосконалі постанови, зокрема з'їзду Української селянської спілки, надіслані на розгляд конгресу, за власне його резолюції. Так, в газеті "Кіевская мысль" 15 квітня 1917 р. з'явилася замітка під назвою "По поводу одной резолюции", в якій йшлося про те, що Український національний конгрес 8 квітня прийняв таку резолюцію: "Український національний съезд постановил от Временного правительства требовать: а) издания запрещения продажи и заклада земли и лесов, а также долгосрочной аренды земель и истребления лесов; б) продажи, заклада и долгосрочной аренды природных богатств в недрах земли (угля, руды и проч.); в) продажи и заклада фабрик и заводов. Требовать, чтобы эти запрещения считались действительными на всей территории Украины с 1-го марта 1917 г. и до того времени, когда каждый из этих вопросов будет решен Учредительным собранием.

Редакция получает письма авторов, которые "отказываются верить тому, что такого рода резолюция могла быть принята серьезным съездом". Некоторые даже выражают уверенность в том, что резолюция эта апокрифическая и сочинена кем-то, чтобы "скомпрометировать украинское дело", — при этом ссылаются на то, что в "Новой Раде", газете, руководившей съездом, эта резолюция не появилась. По этому поводу считаем своим долгом отметить, что резолюция была оглашена и принята съездом. Окончательная ее редакция передана "Центральной Раде". Какова эта окончательная редакция, мы пока не знаем, но, разумеется, нельзя предположить, чтобы какая бы то ни было редакция могла изменить сущность постановления съезда. Вероятно, трудностью средактировать такую резолюцию и объясняется то обстоятельство, что "Новая Рада" до сих пор ее не огласила".

21 квітня 1917 р. було направлено листа від імені Української Центральної Ради за підписом почесного голови Українського національного з'їзду М.Грушевського і старшого секретаря з'їзду П.Богацького, в якому говорилося, що резолюція, яку надрукувала газета в № 97, була передана Українському національному з'їздові з Селянського з'їзду, який прийняв лише пункти а) і б). Кореспондент вашої газети, очевидно, мав під

рукою чорновий варіант пропозиції Селянському з'їздові, переданий потім секретаріатові Українського національного з'їзду як матеріал для його постанови. Заслухавши його пункти, конгрес постановив доручити Центральній Раді прийняти ближчим часом постанову з цього питання і звернутися з нею до Тимчасового уряду. У примітці редакції газети, зводячи нанівець зміст цього листа, говорилося, що "Резолюція была передана секретариатом представителям газет в качестве принятой Украинским национальным съездом и, как таковая, появилась одновременно в нескольких киевских газетах. Впрочем письмо М.С.Грушевского подтверждает, что съезд присоединился к требованиям, изложенным в этой резолюции".

У відповідь на ці публікації "Кіевской мысли" редакція "Нової Ради" 23 квітня 1917 р. помістила замітку під назвою "З приводу небувалої резолюції Конгресу", в якій, коротко зупинившись на історії питання, підсумувала: "1) що Селянський з'їзд прийняв тільки два перші пункти, 2) що Національний з'їзд не приймав і цих двох пунктів, 3) що резолюція в числі двох пунктів передана Центральній Раді, як матеріал, 4) що Рада цими днями зверне увагу Правительства на цю справу. І ясно, звичайно, що сталося непорозуміння, що "Кіевская мысль", яка уперто стоїть на тому, що резолюція така була, буде винна, якщо на ґрунті здійснення небувалих резолюцій виникнуть подекуди заколоти. Але тепер замість того, щоб признати, що справа виявилася, редакція додає примітку... і хилить справу в інший бік: то були посилення на "Нову Раду", а тепер на секретаріат з'їзду. Окрім того лист М. Грушевського (це лист президії з'їзду, а не особистий) якраз і не підтверджує, що з'їзд прийняв або приєднався до тих резолюцій, а тільки передав Центральній Раді, як матеріал".

Через кілька днів Комітет Центральної Ради звернувся до Тимчасового уряду з такою заявою: "На Український національний з'їзд передана була резолюція Українського з'їзду в Києві з 7—8 квітня сього року (мова йде про з'їзд Української селянської спілки 6—7 квітня. — *Л.Х.*) про заборону на час до Установчих зборів продажу, довгострокової оренди, закладу земель і масової порубки лісів. З'їзд, заслухавши резолюцію, доручив Українській Центральній Раді звернутися з відповідним внесенням до Тимчасового уряду.

Сповнюючи цю постанову Українського національного з'їзду, Українська Центральна Рада, розглянувши резолюцію селянського з'їзду і зваживши:

по-перше, що хижацьке нищення лісів з повним нехтуванням законів щодо охорони лісів набуло великих розмірів,
по-друге, що йде велика спекуляція землею,
по-третє, що подекуди землевласники фіктивно парцелюють землю, віддаючи її на довгий строк дрібними шматками фіктивним орендарям з біженців,

по-четверте, що все те може стати на перешкоді успішному розв'язанню земельної справи на Україні в інтересі народних мас, а зараз веде до земельних розрухів,

визнала нагальну потребу рішучих заходів, щоб припинити сі зловживання, про що і повідомляє Тимчасовий уряд."

На розгляд конгресу було винесено ще декілька резолюцій організаційного й практичного характеру і, зокрема, домагання звільнення й повернення на Україну заарештованих і відправлених на заслання ще царським режимом українців-галичан.

* * *

В день закриття конгресу о 10 год. 30 хв. вечора у повному складі зібралася новообрана Українська Центральна Рада. На її засіданні було перевірено і уточнено списки депутатів, обраних на конгресі. Всього виявилось 115 депутатів*.

СПИСОК ДЕПУТАТІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ,

НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНГРЕСІ 8 квітня 1917 р.

ВІД ПРОСВІТНИХ ТА ІНШИХ ОРГАНІЗАЦІЙ м. КИЄВА:

1) Стешенко І.М.	7) Холодний П.І.
2) Сгарицька-Черняхівська Л.	8) Чопівський І.А.
3) Мірна З.В.	9) Плохий О.Т.
4) Мірний І.І.	10) Цибульський К.
5) Русова С.Ф.	11) Ковальський М.
6) Грушевська М. С.	12) Яковлів А. І.

ВІД КИЇВСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА (тимчасово):

- 13) Вілінський О. В.

* Прізвища, і особливо, Ім'я та по-батькові депутатів Центральної Ради, обраних на першому Українському національному конгресі, уточнені в пізніших, більш вивірених, списках депутатів Центральної Ради за 1917 р., оскільки склад її, за окремими винятками, протягом 1917 р. залишався фактично без змін.

ВІД СОЮЗУ УКРАЇНСЬКИХ АВТОНОМІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ:

- 14) Дорошенко Д. І. 17) Прокопович В.
15) Леонтович В. 18) Чикаленко Є.
16) О'Коннор-Вілінська В.

ВІД УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ:

- 19) Матушевський Ф. 21) Шульгін О. Я. (кандидатом)
20) Ніковський А. В.

ВІД САМОСТІЙНИКІВ:

- 22) Отамановський

ВІД КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ:

- 23) Барановський Х.А. 26) Пожарський П.Н.
24) Крижанівський Х.Л. 27) Степаненко О.
25) Хотовицький М.О.

ВІД СЕЛЯНСЬКОЇ СПІЛКИ:

- 28) Коваль В. 31) Стасюк М.М.
29) Осадчий Т.Л. 32) Сербинсько С.
30) Сніжний О.

ВІД УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО СОЮЗУ:

- 33) Нечаївська В.

ВІД РОБІТНИКІВ ВЗАГАЛІ

(блок організацій погодився довірити киянам):

- 34) Лопушенко І. (залізничник)
35) Драгомирецький А. Г. (робітничий клуб)
36) Лисичук М.С. (снарядний завод)
37) Дорошенко Ф.В. (завод "Арсенал")
38) Бульба В. (завод "Арсенал")

ВІД СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ:

- 39) Чикаленко Л.Є. 41) Вселовський С.
40) Садовський В. 42) Ткаченко М.

ВІД СТУДЕНТСТВА КІЄВА ТА ІНШИХ МІСЦЬ:

- 43) Полонський А.М. 46) Еремій В.М.
44) Самойлович М.П. 47) Бойко В.С.
45) Журавель А.А.

ВІД УЧИТЕЛЬСТВА:

- 48) Пашенко О.М. 51) Власенко І.Г.
49) Романюк С.М. 52) Сімашкевич М.В.

50) Басараб П. К.

ВІД УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ:

53) Маєвський Й.А.

55) Корж К.

54) Христюк П.О.

ВІД м. ПЕТРОГРАДА:

56) Голосквич Г.К.

57) Вікул С.

ВІД м. МОСКВИ:

58) Шраг М.І.

59) Сікора

ВІД м. ХАРКОВА:

60) Тимошенко С. П.

62) Синявський О.

61) Прокопович С.

ВІД м. ОДЕСИ:

63) Луценко І.

64) Романченко І.

ВІД м. КАТЕРИНОСЛАВА:

65) Дубовий Ф.Е.

67) Курявий П.С.

66) Біднов В. О.

ВІД КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІ:

68) Дорошенко В.

70) Мацько Д. М.

69) Мартиненко

71) Біляшівський М.Ф.

ВІД ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІ:

72) Зайців П.Л.

74) Ушкан І. О.

73) Калиненко К.

75) Рубас О. К.

ВІД ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІ:

76) Шраг І.Л.

78) Рубісов М.

77) Одинець Г.М.

ВІД ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІ:

79) Ковалевський М. М.

81) Токаревський

80) Чижевський Д.

82) Шемет В.

ВІД ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІ:

83) Григорієв Н.Я.

85) Ведибіда П. П.

84) Прихідько В. К.

86) Любинський М. М.

ВІД КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІ:

87) Сторубель Ф.Ф.

89) Тушкан П.Ф.

88) Герасимів Г.К.

90) Кузьменко М.Л.

ВІД ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ:

- 91) Мазуренко П.І.
92) Микитенко П. С.

ВІД КУБАНІ:

- 94) Левітський М.В.
95) Єрастів С.І.

ВІД ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ:

- 96) Колесник П.
97) Касьяненко П.
98) Головка О.
99) Козубський Б.

ВІД РОСТОВА-НА-ДОНУ:

- 100) Павелко В.

ВІД БАСАРАБІЇ:

- 101) Ткаченко Д.Ф.

ВІД САРАТОВА

- 102) Любинська М. М.

**ВІД КИЇВСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО КОМПЕТЕТУ:**

- 103) прапорщик Ган.

ВІД ВІЙСЬКОВИХ ДЕПУТАТИВ КИЇВСЬКОГО ГАРНИЗОНУ:

- 104) підполковник Матяшевич В. Ф.
105) солдат Авраменко.

ВІД ВІЙСЬКОВОГО ТОВАРИСТВА-КЛУБУ ім. Павла Полуботка:

- 106) підпоручик Міхновський М.
107) поручик Запорожець В.
108) полковник Піщанський.
109) полковник Глинський.
110) солдат Колос С. Г.

ВІД ВІЙСЬКОВОЇ ГРОМАДИ м. КРЕМ'ЯНЕЦЬ:

- 111) солдат Березняк.

ВІД ВІЙСЬКОВОЇ РАДИ м. ВИБОРГА:

- 112) солдат Васюк.

ВІД ОДЕСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ФЛОТУ:

- 113) матрос Пеліщенко.

ВІД ОДЕСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО КОША:

- 114) прапорщик Куш.

ВІД КРОНШТАДТСЬКОГО ФЛОТУ ТА ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА”:

- 115) Крупський О.І.

Після перевірки наявного складу Центральної Ради М.С.Грушевський запропонував обрати Виконавчий Комітет під назвою Комітет Центральної Української Ради, який пізніше змінив назву на Мала Рада, у складі 20 чоловік. Головою його обрано М.Грушевського, заступниками В.Винниченка та С.Єфремова, товаришем голови Х.Крижанівського, скарбником В.Ковалю, секретарями В.Бойка, С.Веселовського, членами: Х.Барановського, О.Вілінського, В.Запорожця, С.Колоса, З.Мірну, А. Ніковського (кандидат О.Шульгин), М.Одинця, В.Прокоповича, В.Садовського, М.Стасюка, Л.Старицьку-Черняхівську, Л.Чикаленка, П.Христюка. Прийнято також рішення об'єднати агітаційну та інформаційну комісії в організаційну, а її голову Д.В. Антоновича запросити в Комітет товаришем голови. Склад Комітету Центральної Рада затвердила.

Після 8-го квітня до складу Центральної Ради були додатково включені:

- 1) А. Вовченко (солдат залізничного батальйону);
- 2) Г. М.Дежур-Журов (від Таврії);
- 3) П. Ф. Погорілко (від Харкова) — від духовенства;
- 4) В. Чеховський і 5) Чернота (від м.Одеси).

Замінено представників: від студентства — 1) Охрімович Ю, 2) Севрюк О., 3) Солтан М.В., 4) Чечель М.Ф., 5) Саливон (кандидат), 6) Полонський А.М. (кандидат); від самостійників — 1) Шаповал М.

Таким чином, за декілька днів склад Центральної Ради збільшився на 7 чоловік і нараховував 125 депутатів.

Після завершення роботи конгресу, третього дня (тобто 8 квітня 1917 р. — *І.Х.*), київський губернський комісар М. А.Суковкін, з приводу його засідань направив в Петроград голові кабінету міністрів Тимчасового уряду князю Львову телеграму такого змісту: "Я радий засвідчити, що перший Український національний конгрес, який зібрався у Києві, зазначив спокій на місцях по всій Україні і висловив своє задоволення з приводу зробленої мною заяви, що в питаннях будівництва нового ладу на українській землі Тимчасовий уряд буде вважати за перший голос — голос зорганізованого українського громадянства. Мене, як представника Уряду, конгрес просив посвідчити однодушний і непохитний намір всього організованого українського народу, всіма засобами підтримувати Тимчасовий Центральний уряд, з котрим українська нація буде йти попліч, в справі зміцнення

вільного демократичного ладу. Зроблену мені в цьому напрямі пропозицію Головою Конгресу проф.Грушевським конгрес прийняв з ентузіазмом. Конгресом визнано, що санкція автономії України належить Російським Установчим зборам, що ж до організації українських громадян, то вони вважають своїм обов'язком сприяти спокійній підготовці цих зборів, які остаточно розв'яжуть справу про народне самоврядування всіх народів Росії. Конгрес визнав за необхідне заснувати в Києві Краєву Раду і Краєвий Виконавчий Комітет".

Підводячи підсумки трьохденним засіданням Українського національного конгресу, говорячи про основні наслідки його роботи, необхідно зазначити, що він справдив надії, які покладалися на нього: обрав і остаточно санкціонував Українську Центральну Раду, своєрідну Українську Думу чи парламент, генеральним завданням якої стало: здобути автономію України, забезпечити українському народові право національно-політичного розвитку в складі федеративно-демократичної Російської Республіки.

З цього приводу передовиця "Нової Ради" за 9 квітня 1917 р. писала, що конгрес виявив надзвичайне піднесення, високу національну самосвідомість українського народу, який споконвічні домагання цілого ряду поколінь свідомого українського громадянства поставив в порядок денний національно-політичного життя України під гаслом "Автономія України — єдина умова і гарантія вільного розвитку українського народу". Це перший і найбільш важливий результат конгресу. Другою характерною його рисою було те, що він став місцем братнього єднання усіх народів, колишньої царської Росії, представники яких засвідчили своє високе довір'я до української державної творчості. Конгрес виробив чотири виразні пункти подальшого національно-політичного життя: 1) національно-територіальна автономія України; 2) перебудова Росії на основах федералізму; 3) федеративна демократична республіка і 4) гарантія забезпечення прав національних меншин. Наступила пора, закликать автор передовиці, практичної, повсякденної буденної роботи по впровадженню накреслених планів в життя.

М.С. Грушевський у статті "По з'їзді", опублікованій через три дні після завершення роботи конгресу, писав, що загальне враження від нього втішне. "З'їзд був людний, представляв собою велику сіль організацій, що охоплювала собою переважну частину нашої території. Він вивів на видовище масу нових людей, з різних українських верств: представників селянства,

солдатів, робітників і, незважаючи на все, намітив дуже однодумно основні лінії української тактики, не кажучи про політичну платформу".

Це втішає саме тому, що обставини, в яких скликався з'їзд, були далеко не сприятливими, адже протягом двох з половиною років українці залишалися без преси, яка почала відновлюватися лише перед з'їздом, але не налагодилася й досі.

"Новозаснована Центральна Рада, — продовжив він, — також до самого з'їзду не встигла вийти з стадії власної організації і, зайнята біжучими політичними справами, не могла уділити багато часу й уваги підготовчій праці до з'їзду. Вона постаралася тільки розіслати якомога більше повідомлень на місця з недостачею української преси — громадським і земським установам і організаціям, про які мала відомості". Незважаючи на все це, "організовані українські групи, що утворили Центральну Раду в тимчасовім складі, мали те вдоволення, що переконалися, наскільки та політична платформа, яку вони виставили для даного моменту, відповідала вимогам і поглядам широкого українського громадянства". Грушевський назвав цей феномен визначальною силою "великого організаційного інстинкту нашого народу, його вікової політичної мудрости". Потім він зупинився на необхідності виконання двох основних завдань, поставлених конгресом, цю, по-перше, організацію густої мережі українських національних комітетів, які охоплювали б своїм впливом все населення України, починаючи від найглухішого села і закінчуючи губернією, по-друге, паралельно з організацією українських національних комітетів і з їх ініціативи потрібно негайно братися за створення територіальних комітетів, об'єднуючих чисто українське населення й національні меншини, що в кінцевому результаті буде сприяти успішній розбудові широкої національно-територіальної автономії України.

А в статті "Чи Україна тільки для українців?", повернувшись ще раз до питання про долю неукраїнських народностей на Україні, Грушевський категорично заявив, що він і його товариші притримуються тієї думки, що "Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людей, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе... В просторній хаті широкої автономії України, котру будуємо на міцних підвалинах російської революції, повинно знайти місце всім корисним, активним робітникам, перейнятим бажанням добра громадянству, без різниці національності, партійних поглядів, ідеології

тощо". "Ми навпаки, — продовжував він, — хочемо задержати на місцях всіх старих корисних, ідейних робітників, щирих прихильників свободи і демократизму, готових принорвлятися до потреб нового життя українського народу і цілої України. Коли ми вводимо свідомих українців на провідні місця, то тільки для того, щоб дати новий напрям, нову орієнтацію діяльності цих установ і організацій в умовах визволеного українського життя. Без усякої радості віддаємо ми на се діло наших товаришів, відриваючи від нашої організаційної роботи, і вони приймають сі доручення не як добрий кусок, а як малоприємний обов'язок перед даною хвилею.

Потреби української національної роботи — організаційної, літературної й політичної — такі великі тепер, що стараємося відставляти від неї якнайменше сил і тому завжди готові залишити кожне місце в руках людини, нам співзвучної, суголосної, що стоїть на ґрунті краю й інтересів його людности, признання прав і потреб української більшости, при забезпеченню прав меншостей". Саме цими думками й замірами проникнуті всі постанови і резолюції Українського національного конгресу.

Проаналізувавши роботу Національного конгресу, В. Винниченко також писав, що він був "першим кроком відродження нації по шляху державности. Будучи одночасно сильним і організуючим і агітаційним засобом, він став першим, підготовчим етапом у творенні як ідеї української держави, так і в частковому переведенні її в життя".

З моменту конгресу Центральна Рада, якій він передав усю повноту влади, стала "представницьким, законним (по законам революційного часу) органом усієї української демократії™ В кожному разі для українства... української нації Всеукраїнський Конгрес у квітні 1917 р. і вибрана ним Центральна Рада були революційно-правними органами, а воля їхня, постанови їхні мали моральнообов'язковий характер. Цс був перший камінь у будові української державности. І з гордістю кожен українець може сказати, що не насильство, не примус, не обман, не грабіж чужого були фундаментом нашої відроджуваної держави, а добра воля, щиросердне хотіння, ентузіазм і самовідданість всіх складових і будівничих елементів її".

Реакція, відгуки на постанови і рішення Українського національного конгресу Тимчасового уряду, різних верств, партій та рухів Росії і українського громадянства були далеко не адекватними. Сільські і волосні сходи, збори, маніфестації,

віча, повітові, губернські, Всеукраїнські військові, Селянський, Робітничий та інші з'їзди фактично визнали Українську Центральну Раду краєвим органом влади на Україні, а останні обрали і послали своїх представників до її складу. Причому, в рішеннях багатьох з них вирішальною умовою підтримки Тимчасового уряду висувалося визнання останнім Центральної Ради краєвим органом влади на Україні.

Тимчасовий уряд під впливом Політики царизму щодо України і взагалі національних окраїн, антиукраїнських виступів практично всіх представників Росії погоджувався визнати в майбутньому, в кращому разі, куцу національно-культурну автономію України. Переговори з приводу цього з перемінним успіхом велися довгі місяці між ним і делегацією Української Ради. Проте це тема іншої розмови.

Як відомо, перший Український національний конгрес обрав Центральну Раду як чисто національний орган, але він планував, у недалекому майбутньому, підготувати й скликати другий, територіальний конгрес за участю всіх народностей, що населяли Україну, і перетворити на ньому Центральну Раду у всеукраїнський орган, який представляв би інтереси всього українського народу без винятку. За свідченням документальних джерел, періодичної преси того часу, таким міжнаціональним територіальним українським форумом став З'їзд поневолених народів Росії, скликаний у Києві лише у вересні 1917 р.

ДОДАТОК

СПИСОК ОРГАНІЗАЦІЙ, УСТАНОВ, ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І Т. ІН. НАДІСЛАВШИХ ПРИВІТАННЯ УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ КОНГРЕСОВІ

I. ТЕЛЕГРАМИ-ПРИВІТАННЯ ВІД:

1) Чернігівської організації єврейської соціал-демократичної робітничої спілки; 2) З'їзду українських народних вчителів; 3) Туркестанської української громади в Ташкенті; 4) Українського військового гуртка в Керчі; 5) галицьких і буковинських засланих з В'ятки; 6) Української громади у Сизрані; 7) Української культурно-освітньої громади в Тифлісі; 8) офіцерів і солдатів Орловського гарнізону; 9) селян Любинської волості Золотоношського повіту на Полтавщині; 10) селян с.Вороньково Переяславського повіту на Полтавщині.

II. ТЕЛЕГРАФНІ ПРИВІТАННЯ ВІД:

1) Українського клубу вояків при 29-му тиловому, евакуаційному пункті; 2) Іллі Шрага з Чернігова; 3) Латишського літературно-художнього товариства; 4) газети "Ехо Родины"; 5) Ради московської групи латишської націонал-демократичної партії; 6) представників Ради об'єднаних латишських організацій; 7) Чорноморської української громади м.Севастополя; 8) добродіїв Матвієнка, Потоцького і солдата Похорняка з Корсуня Сімбірської губернії; 9) 33-х українських громад офіцерів і

солдатів Тюменського гарнізону та галичан-українців; 10) української громади з Баку; 11) добродіїв Арнольда і Маргаліна з Петрограду; 12) Чернігівської громади; 13) військових урядовців 27-ї інженерної дружини; 14) гуртка українців та редакції журналу "Промінь" з Москви; 15) української громади П'ятигорської округи з Кисловодська; 16) лікаря Фідровського з товаришами; 17) Народних зборів Полтавського повіту; 18) Кості Титаренка з Москви; 19) організаційних зборів Кубанського товариства шкільної освіти з Єкатеринобургу; 20) З'їзду учителів Уманського повіту; 21) Ради Мінської української громади; 22) Туровського кооперативного товариства з Решетилівки Полтавського повіту; 23) солдатів Баранова, Пастушенка з товаришами з м.Опочні; 24) українського просвітнього гуртка з Ічні (Чернігівщина); 25) Зборів українських офіцерів і солдатів 157-го полку з Камишлової; 26) з Тюмені (без підпису); 27) солдатів Томського гарнізону; 28) українців Барнаула й Алтайського краю; 29) Загальних зборів української громади Київського головного матеріального складу і головних майстерень Південно-Західних залізниць; 30) Кам'янецької повітової управи; 31) Московського обласного учительського з'їзду; 32) З'їзду учителів Конотопського повіту на Чернігівщині; 33) Новоград-Волинського гуртка середньошкільників; 34) Кліма Павлюка з Саратова; 35) українців з Темрюка на Кубані; 36) Лохвицького українського зібрання; 37) українського гуртка м.Канська Єнисейської губернії; 38) Глухівської української громади; 39) громадян м.Телави на Кавказі; 40) Орлицько-Голтянської громади; 41) Громади Іванковець-Олещинських; 42) українських громадян м. Армавіра; 43) З'їзду учителів Волині з Житомира; 44) бранців січових стрільців з Фастова; 45) української громади 132-го Ніжинського полку; 46) Горностайнопільських учителів; 47) Київського українського театру; 48) Сучавського військового гуртка з Буковини; 49) Надволжських заточенців з Сибірска; 50) Білоруського національного комітету з Мінська; 51) Зібрання холмщан, евакуйованих до Москви; 52) українських учителів, солдатів і офіцерів Московського гарнізону; 53) Кпаєвого селянського з'їзду з Одеси; 54) єпископа Никона з Красноярська; 55) громадян м. Благовіщенська; 56) українців офіцерів і солдатів гарнізону м.Кіцманіна на Буковині.

III. ЛИСТОВІ ПРИВІТАННЯ ВІД:

- 1) Рожнівської громади Борзенського повіту на Чернігівщині;
- 2) Золотоношської громади; 3) селянської "Просвіти" с.Діївці на

Катеринославщині; 4) Київського українського студентства та Головної української студентської Ради м.Київа; 5) Мануйлівської селянської "Просвіти" на Катеринославщині; 6) засланців-галичан Наримського краю; 7) київського Латишського товариства народної освіти; 8) Подільської "Просвіти", 9) доктора Окуневського з Галичини; 10) Переяславської "Просвіти"; 11) селян Пилилівських на Волині; 12) курських громадян; 13) гуртка українок-фребелічок Київського педагогічного інституту; 14) громадян Степанської волості Київського повіту на Київщині; 15) Костянтинградського виконкому на Полтавщині; 16) Шарівської української книгозбірні на Харківщині; 17) групи свідомих селян Золотоношського повіту на Полтавщині; 18) Товариства на вірі "Український агроном"; 19) Прохорівського волосного комітету на Полтавщині; 20) української "Просвіти" м.Олександрії на Херсонщині; 21) Товариства українців Калегівського залізничного рудника на Катеринославщині; 22) Тимянської "Просвіти" Ушицького повіту на Поділлі; 23) Українського військового клубу в Тернополі; 24) Київської хліборобсько-гідротехнічної школи; 25) Житомирської "Просвіти"; 26) Шимацької "Просвіти"; 27) Української солдатської громади Озовського гарнізону; 28) Бердичівської "Просвіти"; 29) Бердичівського повітового земства; 30) Валківської організації українських соціалістів-революціонерів на Харківщині; 31) Військової заготовленої громади в м.Київі; 32) Просвітного товариства м.Миропілля Суржаневського повіту на Курщині; 33) Редакції українського тижневика "Світова Зірниця" у Київі; 34) учительства Золотоношського повіту на Полтавщині; 35) Прозоровської майстерні Всеросійської спілки міст; 36) Конотопських українських федералістів-республіканців; 37) гуртка українських солдатів Київської військової округи; 38) Українського союзу жінок; 39) української студентської громади Київського комерційного інституту; 40) хліборобів Славутської волості на Волині; 41) Петроградського комітету УСДРП; 42) Одеського комітету УСДРП; 43) Товариства "Просвіта" в с.Глодосах на Херсонщині; 44) українського товариства та організації м.Петрограда; 45) української фракції Ради солдатських та офіцерських депутатів м.Київа; 46) громади сіл Одинці та Баберики на Чернігівщині; 47) Остерської української громади на Чернігівщині; 48) громади с.Вивша на Київщині; 49) громадян м.Боришполя на Полтавщині; 50) громадян Лебдинського повіту на Харківщині; 51) Союзу недільних українських організацій; 52) Вінницької "Просвіти"; 53) Військової команди м.

Гусятин (300 чол.); 54) Кишинівської української громади; 55) Української 2-ї військової школи м.Київ; 56) Майкопської-на-Кубані "Просвіти"; 57) Українського республіканського клубу ст.Слобідки на Поділлі; 58) Городянського товариства "Просвіта"; 59) споживчого товариства в м.Широкім на Катеринославщині; 60) Козятинської української громади; 61) Горлянсько-Орлинської громади на Херсонщині; 62) Українського культурно-просвітницького гуртка м.Смілого на Полтавщині; 63) Полтавського товариства "Боян"; 64) Лебединської "Просвіти" на Харківщині; 65) українців-службовців Київської контрольної палати; 66) Товариства поступовців м.Харкова; 67) селян Вереміївської волості на Чернігівщині; 68) української громади м.Саратова; 69) кременчуцьких гуртків технічного і середнєшкільного ; 70) Кубанської "Просвіти"; 71) громади м.Гостомеля на Київщині; 72) Новоград-Волинської "Просвіти"; 73) Новоград-Волинського Комітету УСДРП; 74) Чорноморського українського товариства; 75) Сосницької української громади; 76) Товариства "Просвіта" м.Броварі на Чернігівщині; 77) української військової громади штабу XI армії; 78) селян с.Ковалівки на Полтавщині; 79) "Просвіти" с.Тихий хутір Таращанського повіту на Київщині; 80) Міжшкільного комітету м.Полтави; 81) першого гуртка Московської громади; 82) громади Жаботинської волості Черкас;кого повіту на Київщині; 83) студентської громади м.Дерпта (Юр'єва); 84) Одеської Ради робітничих депутатів та представників армії і флоту; 85) селянської групи партії соціалістів-революціонерів в м.Ротмистрівка на Київщині; 86) селян с.Березовського Ананївського повіту на Херсонщині; 87) фракції київських адвокатів-українців; 88) Переяславського союзу українських автономістів-федералістів; 89) Української громади м.Середина-Буда на Чернігівщині; 90) Мельниківської сільської громади Золотонощського повіту на Полтавщині; 91) Мельниківського товариства позашкільної освіти; 92) Лубенського виконкому на Київщині; 93) учителів залізничних шкіл; 94) Військової Ради м.Виборгу (Фінляндія); 95) Виконавчого комітету м.Полтави; 96) Виконавчого комітету с.Лип'янки Чигиринського повіту на Київщині; 97) споживчого товариства громадян сіл Нечаївки, Лип'янки, Маслової, Ямполя Чигиринського повіту; 98) Українського Червоного Хреста; 99) українських соціалістів-революціонерів м.Миропіля на Курщині; 100) "Просвіти" с.Шкзрівш Васильківського повіту на Київщині; 101) українців сільськогосподарської і технічної школи м.Новозибкова на Чернігівщині;

102) Проскурівської громади; 103) Українського військового клубу Москви; 104) Товариства "Просвіта" ст.Дебальцево на Катеринославщині; 105) селян Корсцької волості на Волині; 106) гуртка українських вчителів 39-го піхотного запасного полку і Ровенського гарнізону; 107) Роменської української громади; 108) українців — військовополонених галичан; 109) Українського гуртка "Гасло" при Деміївському снарядному заводі; 110) Кооперативу Корсцької волості на Волині; 111) Рашевської "Просвіти" на Полтавщині; 112) Лубенського кооперативу на Київщині; 113) Гостомельського кооперативу на Київщині; 114) українського товариства ім. Квітки-Основ'яненка у Харкові; 115) громадян с.Нехворощі на Волині; 116) Уманського гарнізону та селян Гусаківської волості; 117) селян с. Богушкової Слободки Золотоношського повіту на Полтавщині; 118) Миколо-Слобідської "Просвіти" Остерського повіту; 119) української молоді Петроградської державної Академії мистецтв; 120) солдатів-українців запасного батальйону гвардії Кексгольмського полка; 121) Таращанської міської думи; 122) українців солдатів і офіцерів 47-го піхотного запасного полку; 123) української Таганської громади; 124) товариства "Просвіта" м. Вороньково; 125) Монастирищенського волосного комітету; 126) Житомирської громадської Ради; 127) селян хутора Хвасівка Макарівської волості на Київщині; 128) Лозовської української громади на Катеринославщині; 129) Кам'янець-Подільської міської управи; 130) Могилів-Подільської української громади; 131) Кременецької української громади; 132) "Просвіти" с. Казенної Мотовилівки на Київщині; 133) Горбівської "Просвіти" Кременецького повіту на Полтавщині; 134) української студентської громади Ростова-на-Дону; 135) Гюгрибиденського місцевого комітету та гуртка робітників з цукроварень Бердичівського повіту; 136) юнацької спілки України; 137) Звенигородської повітової земської управи; 138) Решетилівського українського гуртка; 139) української термінологічної комісії при Київській політехніці; 140) Федюнінського кооперативу на Київщині; 141) Трушківського споживчого товариства; 142) Трушківської сільської громади; 143) Трушківського кредитного товариства; 144) Комітету Рогинської волості Роменського повіту на Полтавщині; 145) Прохорської сільської громади Борзенського повіту на Чернігівщині; 146) Прохорського споживчого товариства; 147) Прохорського кредитного товариства; 148) завідуючих і вчителів захоронок В.С.Т. в Галичині; 149) української соціалістичної фракції Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів; 150) українців

Славутської волості Волинської губернії; 151) сільської громади с.Олександрівки Липовецького повіту на Київщині; 152) Могилів-Подільської "Просвіти", 153) селян Турбовки Сквирського повіту на Київщині; 154) товариства "Січ" ім. полковника Богуна; 155) Чернігівської юнацької спілки; 156) української молоді в Галичині; 157) вчителів (земських) Таращанського повіту на Київщині; 158) Таращанської "Просвіти"; 159) батуринських громадян; 160) селян с. Лучине Сквирського повіту; 161) сільської громади та шкільного просвітньо-агітаційного гуртка м. Камішина Миргородського повіту на Полтавщині; 162) видавничо-просвітнього товариства "Волошки"; 163) Олександрівської "Просвіти" на Катернославщині; 164) Київського комітету УСДРП; 165) Одеського українського вчителства; 166) Богуславського селянства на Київщині; 167) Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні; 168) Об'єданого комітету по будівництву пам'ятника Т. Г. Шевченку у Києві; 169) селян Абрамівки Димерської волості на Київщині; 170) української організації Хинельського лісництва на Орловщині; 171) лоцманів — нащадків Запорожжя сіл Лоцманської і Широкої, згуртованих у споживче товариство; 172) Литвяківської громади на Полтавщині; 173) поручика Коха з дружиною; 174) Усівської громади Переяславського повіту на Полтавщині; 175) Охтирської громади на Харківщині; 176) Комітету Київських латишів; 177) Ніжинської громади; 178) Українського товариства Ростова-на-Дону; 179) українського повітового віча м. Пирятина на Полтавщині; 180) Ніжинського просвітньо-агітаційного гуртка молоді; 181) української громади гідротехніків армій Південно-Західного фронту; 182) Першої української гімназії; 183) товариства "Просвіта" м.Саратова; 184) Комітету Київського художньо-промислового й наукового музею; 185) українського товариства шкільної освіти; 186) філії Катеринославського товариства "Просвіта" у с. Комісарівці Верхньодніпровського повіту; 187) Київського товариства лікарських помічників; 188) товариства "Просвіта" в Чигирині; 189) Чигиринської повітової спілки автономістів- федералістів; 190) Українського товариства 26-го запасного полку; 191) Української громади с. Рашівка на Полтавщині.

1. 1917 год на Киевщине: Хроника событий. — К.: Госиздат Украины, 1928.—С. 18, 20, 24, 26-27, 30-32.
2. Конституційні акти України. 1917—1920 II Невідомі Конституції України. -Київ, 1992.-С.8-10, 262.
 3. Винниченко В. Відроджений нації,—Київ—Відень, 1920.—Ч. 1. - С 57-94.
4. *Грушевський М.* Спомини.— Київ, 1989.—№ 9.—С. 120—123.
5. *Грушевський М.* Українська Центральна Рада та її універсали, перший і другий.—Київ, 1917.—С.3.
6. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1922 рр.—Ужгород, 1932.—Т. 1. Доба Центральної Ради.—С. 56—60.
7. *Кондуфор Ю.Ю.* Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи // Укр. іст. журн.—1990.—№ 11,—С. 12—13.
8. *Копиленко О.Л.* Сто днів Центральної Ради.—Київ, 1992,—С.55—65.
9. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х т.—Т. 2. Від середини XVII ст. до 1923 р.-Київ, 1992.—С.459-465.
10. *Субтельний О.* Україна. Історія. 2-е вид.— Київ, 1991—С. 300—301.
11. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції: 1917-1920 рр.— Вена, 1921.-Т. 1.—С.38—41.
12. *Яневський Д.Б.* Українська Центральна Рада: Перші кроки до новітньої національної державності (березень-листопад 1917) // Минуле України: відновлені сторінки,—Київ, 1991.—С. 10—12.
13. *Галенко О.І., Яневський Д.Б.* Перший уряд демократичної України // Історичні зошити.— Київ, 1992.—№ 6.—С. 1—2
14. Вісти з Української Центральної Ради,—1917,— №9 2—4.—Квіт. № 20-21.-№ 22-23.-Листопад.
15. Київская мысль,—1917.—№ 62,—3 марта; № 63.—4 марта; № 64.—5 марта; № 65.-6 марта; № 91.—6 апр.; № 92.-7 апр; № 93.—9 апр; № 95.-11 апр.; № 97.-15 апр; №9 99.-18 апр; № 100.-20 апр; № 101.—21 апр.
16. Нова Рада.-1917.- № 1.- 25 берез.; № 2.- 28 берез; № 3.- 29 берез; № 4.— 30 берез; № 5.— 31 берез; № 6.- 2 квіт; № 8.- 7 квіт; № 9.- 8 квіт; № 10 — 9 квіт; № 11 — 11 квіт; № 12.— 12 квіт; № 13 - 14 (спарений)- 13-14; № 15.- 15 квіт; № 21.- 23 квіт.
17. Робітнича газета.— 1917.— № 1.—30 берез; № 2.—31 берез; № 3 — № 9 —11 квіт; №9 10.—12 квіт; № 14.—16 квіт; № 16.—20 квіт; № 20.—25 квіт.